

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΦΕΣΟΣ

Διεθνὲς Συμπόσιον: «Ἐκατὸν χρόνια
αὐστριακῶν ἐρευνῶν στὴν Ἐφεσον, 1895-1995»
Βιέννη, 12-18 Νοεμβρίου 1995

ΥΠΟ
ΔΡ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗ
Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Γενικὲς παρατηρήσεις.

Κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ 12-18 Νοεμβρίου 1995 συνεκλήθη στὴν Βιέννη, τὴν πρωτεύουσα τῆς Αὐστρίας, διεθνὲς ἐπιστημονικὸ συμπόσιο, μὲ θέμα: «Ἐκατὸν χρόνια αὐστριακῶν ἐρευνῶν στὴν Ἐφεσον, 1895-1995». (100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos, 1895-1995)¹.

Τὸ συμπόσιο αὐτὸ διοργανώθηκε ἀπὸ τὸ Αὐστριακὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰδρυμα (Österreichisches Archäologisches Institut), τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ ὁ φορέας τῶν σχετικῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν στὴν Ἐφεσον καὶ τὴν γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχὴ.

1. Ἐπιθυμῶ καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτή, νὰ ἐκφράσω τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες πρὸς τὴν Ὁργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ συμποσίου τῆς Ἐφέσου, ἡ ὁποία μοῦ ἔκανε τὴν τιμὴ νὰ μὲ προσκαλέσῃ καὶ νὰ μοῦ ἀναθέσῃ τὴν Προεδρεία σέ δύο Τμήματα τοῦ συμποσίου, κατὰ τὴν Τετάρτη, 15 Νοεμβρίου 1995. Ὁ ὑπογραφόμενος ἔκανε εἰσήγησιν στὸ συμπόσιο τὴν Πέμπτη, 16 Νοεμβρίου 1995, μὲ θέμα: «Τὰ βαπτιστήρια τῆς Ἐφέσου καὶ ἡ τέλεσις τοῦ βαπτίσματος κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ». («Die Baptisterien von Ephesos und die Spendung der Taufe...»).

Ἐπίσης θερμὰ εὐχαριστῶ ὅλους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι καθ' οἷονδήποτε τρόπον, μὲ λόγον ἢ πράξιν, ἐβοήθησαν τὸν γράφοντα καὶ συνέβαλλαν στὴν πραγματοποιήσιν τῆς σχετικῆς ἐρευνας, τὴν ὁλοκλήρωσι τῆς μελέτης τῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἐφέσου καὶ στὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς μετὰ χειρὸς ἐργασίας. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τοὺς ἑξῆς:

α) Τὸν Προϊστάμενον τῆς 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου κ. Ἡλίαν Κόλλιαν γιὰ τὴν ἡθικὴν συμπαράστασιν καὶ τὴν βοήθειάν του.

β) Τὴν σύζυγόν μου κ. Μαρίαν Gehlhoff - Βολανάκη, ἱατρόν, γιὰ τὴν ἡθικὴν συμπαράστασιν καὶ ὁλόψυχον βοήθειάν της,

Ὡς γνωστόν, αὐστριακοὶ ἐρευνητὲς ποικίλων ειδικοτήτων: ἀρχαιολόγοι, ἀρχιτέκτονες, πολιτικοὶ μηχανικοὶ, γεωλόγοι, παλαιοντολόγοι, βοτανολόγοι, ἱατροί, παλαιοντοβοτανολόγοι, κτηνίατροι, βιολόγοι, ἐπιγραφολόγοι, νομισματολόγοι, φιλόλογοι, ἱστορικοὶ, θεολόγοι, θρησκευτολόγοι, ἱστορικοὶ τοῦ πολιτισμοῦ, κοινωνιολόγοι, πολεοδόμοι κ.λπ., σὲ συνεργασία μὲ Τούρκους συναδέλφους των καὶ μὲ ἐπιστήμονες ἀπὸ ὅλον σχεδὸν τὸν κόσμον, ἐρευνοῦν ἀπὸ τὸ 1895 μέχρι σήμερα, μὲ σύντομες διακοπὲς ἐξ αἰτίας τῶν δύο Παγκοσμίων Πολέμων, τὴν Ἐφεσον καὶ τὴν γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχὴν.

Συστηματικὲς ἀνασκαφὲς κατὰ τὰ τελευταῖα ἑκατὸν ἔτη ἀπεκάλυψαν μεγάλο τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἐφέσου, ἰδίᾳ τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἔφεραν στὸ φῶς σπουδαῖα οἰκοδομήματα, δημόσια καὶ ἰδιωτικά, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἑξῆς: τὸ Ἀρτεμῖσιον, τὸ μεγάλο Θέατρο, τὸ Βουλευτήριον, τὸ Πρυτανεῖον, τὸ Στάδιον, ἡ Ἀγορά, τὸ Ὀλυμπιεῖον, ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Κέλσου, ὁ ναὸς τοῦ Ἀδριανοῦ, ἡ Ἀρκαδιανὴ ὁδός, ἡ βασιλικὴ τῆς Παναγίας, ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τὸ σπήλαιον τῶν ἁγίων Ἐπτὰ Παίδων κ. ἄ.

Τὰ παραπάνω μνημεῖα καὶ ἄλλα ἐρευνήθησαν συστηματικά, ἐμελετήθησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν. Ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἐστερεώθησαν καὶ ἀνεστηλώθησαν κατὰ παραδειγματικὸν τρόπον, ὅπως ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Κέλσου καὶ ὁρισμέναι ἀπὸ τῶν οἰκίαις στὴν ὁδὸν Κουρητῶν κ.ἄ., μὲ ἀποτέλεσμα ὃ ἐπισκέπτῃς σήμερον νὰ ἔχῃ τὴν αἴσθησιν, ὅτι ζῇ καὶ κινεῖται στὴν ἀρχαίαν πόλιν τῆς Ἐφέσου τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων καὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ζῶντας ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους τῆς καὶ γινόμενος κοινωνὸς τῆς ζωῆς καὶ τῶν προβλημάτων των.

Προκειμένου νὰ παρουσιασθοῦν τὰ ἀποτελέσματα τῶν μέχρι σήμερον ἐρευνῶν, νὰ γίνῃ σύντομη ἐπιστημονικὴ καὶ κριτικὴ θεώρησις αὐτῶν καὶ νὰ καθορισθοῦν οἱ βασικὲς γραμμὲς τῶν μελλοντικῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν στὴν περιοχὴν τῆς Ἐφέσου καὶ νὰ τεθοῦν συγκεκριμέναι στόχοι, τὸ Αὐστριακὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰδρυμα συνεκάλεσε

γ) Τοὺς συναδέλφους ἀρχαιολόγους τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρυματος, γὰρ τὴν ὁμόθυμην συμπαράστασιν καὶ τὴν ἁρμονικὴν συνεργασίαν.

τὸ διεθνὲς αὐτὸ ἐπιστημονικὸ συμπόσιο στὴν Βιέννη, στὸ ὁποῖο ἔλαβαν μέρος περὶ τοὺς τριακοσίους ἐπιστήμονες ἀπὸ εἰκοσιδύο διαφορετικὰ ἔθνη καὶ ἀπὸ ὅλες σχεδὸν τὶς χώρες τοῦ κόσμου².

2. Ἐφεσος, σύντομη ἱστορικὴ ἐπισκόπηση.

Ἡ Ἐφεσος κεῖται ἐπὶ τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, περὶ τὰ 70 χλμ. νότια τῆς Σμύρνης, στὶς ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ Καῦστρου καὶ βόρεια τῆς νήσου Σάμου. Κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα ἦτο κέντρο τῆς Ἰωνίας, ἡ ὁποία τὸ ἔτος 133 π.Χ. ὑπῆχθη στὴν ρωμαϊκὴ Ἐπαρχία τῆς Ἀσίας.

Ἡ ἐπίχωση, τοῦ ἀρχικὰ βαθέος εἰσχωροῦντος κόλπου, διὰ τῶν ποταμῶν Καῦστρου καὶ τῶν ἀπὸ Νότον ἐρχομένων χειμάρρων ἀφ' ἑνός, καὶ ἡ μετατόπιση τῆς παραλίας, συνεπεῖα γεωλογικῶν καὶ κλιματολογικῶν ἀλλαγῶν, καθὼς καὶ σεισμῶν ἀφ' ἑτέρου, ἀνάγκασαν σὲ πολλαπλὴ μετατόπιση τῆς πόλεως τῆς Ἐφέσου.

Ὀλοκληρωτικὰ ἀπεκόπη ἀπὸ τὴν θάλασσα ἡ Ἐφεσος κατὰ τὸν μεσαιῶνα, ὅποτε νέος λιμένας τῆς περιοχῆς ἐγίνετο τὸ ὑπὸ τῶν Γενουατῶν ἰδρυθὲν ἐπίνειο «*Scalanuona*», τὸ σημερινὸ «*Kuşadası*» (ἡ νήσος τῶν πουλιῶν).

Στὴ θέση τῆς βυζαντινῆς-τουρκικῆς ὀχυρώσεως «*Ayasoluk*»³, ἔκειτο ὁ πυρῆνας τῆς Ἐφέσου κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ. Σήμερα ἡ θάλασσα ἀπέχει περίπου 6 χλμ. ἀπὸ τὸ Selçuk (πρώην Ayasoluk). Ἡ ἑλληνορρωμαϊκὴ πόλη τῆς Ἐφέσου κεῖται περίπου ΝΔ τοῦ οἰκισμοῦ Selçuk.

Ἡ ἑλληνορρωμαϊκὴ Ἐφεσος εὐρίσκεται μεταξὺ τοῦ ὑψώματος Panayirdağ (ὑψόμετρο 155 μ., ἀρχαῖον «*Πιον*») καὶ τοῦ Bülbüldağ. Σύμφωνα μὲ ἀρχαία παράδοση ἡ Ἐφεσος ἰδρύθη ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου οἰκιστοῦ Ἀνδρόκλου, πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποίου εἶχε ἀνεγερθῇ καὶ σχετικὸ Ἱερὸν. Κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ-κλασσικὴ ἐποχὴ ἔκειτο ἓνας οἰκισμὸς, πιθανῶς μὲ τὴν ὀνομασίαν «*Σμύρνη*», δυτικὰ, ὑπὸ τὴν ἑλληνορρωμαϊκὴν τετράγωνον Ἀγορά.

Ἀρχικὰ ἐξουσίαζε τὴν Ἐφεσο τὸ βασιλικὸ γένος τῶν Βασιλιδῶν, ἐνῶ ἀργότερα ἡ ἐξουσία ἐπέρασε στὴν ἀριστοκρατία καὶ τέλος ἐγκαθιδρύθηκε στὴν πόλη τυρρανίδα (7ος-6ος αἰ. π.Χ.). Στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ἡ Ἐφεσος ὑπετάχθη στὸν βασιλεῖα τῆς Λυδίας Κροῖσο καὶ

2. Στὸ συμπόσιο ἔλαβαν μέρος ἑξὶ (6) συνολικὰ Ἕλληνες, κάνοντας σχετικὲς ἀνακοινώσεις, ἀναφερόμενες στὴν Ἐφεσο καὶ τὰ συναφῆ πρὸς αὐτὴν ἐπιστημονικὰ θέματα.

3. Πρόκειται γιὰ παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος: «Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος».

μετά την ήττά του έπέρασε στους Πέρσες. Ο βασιλεὺς Κροΐσος τὸν 6ον αἰ. π.Χ. ἐξηνάγκασε γιὰ πολιτικούς λόγους τοὺς κατοίκους τοῦ οἰκισμοῦ «Κορρεσσός», ποὺ ἔκειτο στὴν παραλία τῆς Ἐφέσου, νὰ μετοικίσουν στὴν περιοχή τοῦ Ἀρτεμισίου.

Τὸ ἔτος 290 π.Χ. ὁ βασιλεὺς Λυσίμαχος (360-281 π.Χ.) μετετόπισε τὴν νέα πόλη τῆς Ἐφέσου. Τὸ νέο τεῖχος τῆς πόλεως περιέκλειε τὴν περιοχή, τὴν κειμένη μεταξὺ τῶν ὑψωμάτων Bülbüldağ (ὑψόμετρο 358 μ.), τὸ ὁποῖο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐκαλεῖτο ἀρχικά «Λεπρὴ Ἀκτὴ» καὶ ἀργότερα «Τραχεία» ἢ «Πρέων» καὶ ὁλόκληρο τὸ Πῖον ὄρος. Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, παρὰ τὴν εὐρεία ὠχυρωμένη περιοχή, ἡ πόλη κατελάμβανε μόνο μικρὸ τμήμα παρὰ τὸν λιμένα.

Γιὰ πρώτη φορά, ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου (63 π.Χ. - 14 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος ἀνύψωσε τὴν Ἐφεσο σὲ πρωτεύουσα τῆς ρωμαϊκῆς Ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας («Μητροπόλις τῆς Ἀσίας»), ἐξηπλώθη ἡ πόλη τῆς Ἐφέσου καὶ κατέλαβε μεγάλο τμήμα τῆς ὠχυρωμένης περιοχῆς, ποὺ ἔκειτο γύρω ἀπὸ τὸ παλαιὸ μικρὸ πυρῆνα τῆς πόλεως. Ὁ χώρος μεταξὺ τῶν δύο ὑψωμάτων, τῶν περιβαλλόντων τὴν πόλη, ἀνοικοδομήθηκε. Μεγάλα δημόσια κτίρια ἀνηγέρθησαν, ἀπαραίτητα γιὰ τὸν νέο ρόλο, τὸν ὁποῖον ἀνέλαβε ἡ Ἐφεσος.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἐπεχωματώθη ἡ ἐλώδης ἑκτασὴ ΒΔ τοῦ μεγάλου ἀρχαίου Θεάτρου καὶ ἔτσι ἐκερδίθη νέος χώρος, κατάλληλος γιὰ οἰκοδόμησι. Στὴν θέση αὐτὴ ἀνηγέρθησαν τότε μεγάλα δημόσια οἰκοδομήματα, ὅπως οἱ Θέρμες τοῦ λιμένος καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς Ὀλυμπιεῖου - Ἀδριανοῦ, τὸ ἔτος 129 μ.Χ. Πλέον τῶν χιλίων ἐτῶν, μέχρι τὸν 7ον/8ον αἰ. μ.Χ., παρέμεινε ἡ πόλη τῆς Ἐφέσου στὴν θέση ἐκείνη, τὴν ὁποίαν ἐπέλεξε ὁ βασιλεὺς Λυσίμαχος, ἕνας ἐκ τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Φυσικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο τῆς πόλεως ἀπέβη ὁ ναὸς τῆς Παναγίας, νότια τοῦ Ὀλυμπιεῖου, ὅπου συνήλθε τὸ ἔτος 431 μ.Χ. ἡ Γ' Οἰκουμένηκὴ Σύνοδος, ἡ ὁποία ἐδογματίσει ὅτι ἡ Παναγία εἶναι «Θεοτόκος»⁴. Συγχρόνως ἐδημιουργήθη ἐπὶ τοῦ ὑψώματος «Ayasoluk» σπουδαῖο κέντρο προσκυνητῶν, κείμενο ἐπὶ τοῦ φερομένου ὡς τάφου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ὅπου καὶ ἀνηγέρθη ἡ μεγαλοπρεπὴς βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, μετὰ προσκτισμάτων καὶ ἰδίας ὀχυρώσεως.

Μέχρι τὴν τελικὴ μετοίκηση τῶν τελευταίων κατοίκων τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς πόλεως στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ayasoluk συνυπῆρχαν δύο χωριστοὶ

4. Β. Στεφανίδης, *Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σ. 201 κ.έ.

οίκισμοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρὸς δυσμὰς κείμενος, προσεπάθει, ὅσον τοῦτο ἦτο δυνατόν, νὰ διατηρήσῃ τὴν μετὰ τῆς θαλάσσης ἐπικοινωνίαν.

Ἦδη ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς λιμένας τῆς Ἐφέσου ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἔκειτο ἐπὶ τοῦ κόλπου, τοῦ εὐρισκομένου παρὰ τὴν ἔξοδο τῆς πεδιάδος «Ἀρβαλίας», πλησίον τῆς θέσεως «Ὀρτυγίας», ὅπου – σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση – ἐγεννήθη ἡ θεὰ Ἀρτεμις. Αὐτὸς ὁ λιμένας ἐκαλεῖτο «Πάνορμος»⁵ καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο πιθανῶς μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφόρων.

Πανάρχαια παραλιακὴ ὁδὸς συνέδεε τὸν χώρο τῆς γεννήσεως τῆς Ἀρτέμιδος μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς, τὸ περίφημο Ἀρτεμίσιον, θεωρούμενο, ὡς γνωστόν, ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ θαύματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου⁶. Διὰ τῆς ὁδοῦ αὐτῆς διήρχετο τὴν δὴν Μαίτου ἐκάστου ἔτους, ἡμέρα τῶν γενεθλίων τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος, μία ἐορταστικὴ πομπή. Γι' αὐτὸ καὶ ὀνομάζεται ἡ ὁδὸς αὐτῆς «*ἱερὰ ὁδός*» ἢ «*πομπικὴ ὁδός*», ἂν καὶ εἶναι γνωστό, σύμφωνα μὲ ἀνευρεθεῖσες στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀρχαῖες ἐπιγραφές, ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐκαλεῖτο ἐπισήμως «Πλατεία ὁδός»⁷.

Ι. ΕΚΘΕΣΗ: ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΑΥΣΤΡΙΑΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΦΕΣΟ, 1895-1995

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ διεθνoῦς συμποσίου στὴν Βιέννη, ἀπὸ 12-18 Νοεμβρίου 1995, ὠργανώθη εἰδικὴ Ἐκθεσὶς στὸ «Μουσεῖο τῆς Ἐφέσου», τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ Μουσείου τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Βιέννης καὶ ἐκυκλοφορήθη καὶ σχετικῶς πρὸς τὴν Ἐκθεσὶς

5. Ἡ ὀνομασία «Πάνορμος, ὁ» καὶ «Πάνορμον, τό» ἢ «Παντομάτριον, τό», ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ λιμένες τῆς ἀρχαιότητος καὶ σιγήθως σημαίνει λιμένα, ἀσφαλὴ σὲ ὅλους τοὺς ἀνέμους. Στὴν βόρεια παραλία τοῦ Νομοῦ Ρεθύμνης, τῆς Κρήτης, ὑπάρχει παράλιος οἰκισμός, καλούμενος μέχρι σήμερα «Πάνορμον, τό». Στὴν Σύμῃ τῆς Δωδεκανήσου ὑπάρχει ἡ Μονὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ Πανορμίτου, ἡ ὀνομασία τῆς ὁποίας προέρχεται ἀπὸ τὸν λιμένα αὐτῆς «Πάνορμον» κ.λπ.

6. Ὡς «τὰ ἑπτὰ θαύματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου» ἐθεωρήθησαν τὰ ἑξῆς:

α) Τὸ χρυσελεφάντινο ἀγάλμα τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία.

β) Ὁ Κολοσσὸς τῆς Ρόδου.

γ) Τὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Ἐφέσου.

δ) Τὸ Μανσωλεῖον τῆς Ἀλικαρνασσού.

ε) Ἡ πυραμίδα τοῦ Χέοπος.

στ) Ὁ Φάρος τῆς Ἀλεξανδρείας. Καί

ζ) Οἱ κρεμαστοὶ κήποι τῆς Βαβυλώνης.

7. P. Scherrer, *Ephesos (1995)*, σ. 8-11.

αὐτὴ Ὁδηγός⁸. Σημειωτέον, ὅτι περιοδεύουσα Ἐκθεση, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ συμποσίου αὐτοῦ καὶ μὲ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἐφεσο, ὠργανώθη καὶ στὴν Τουρκία, μὲ σκοπὸ νὰ παρουσιασθῇ σὲ διάφορες μεγάλες πόλεις τῆς Τουρκίας. Ἐπίσης ἐξ αἰτίας τοῦ συμποσίου τῆς Βιέννης ἐκυκλοφορήθη καὶ νέος Ὁδηγός, σχετικὰ μὲ τα μνημεῖα τῆς πόλεως τῆς ἀρχαίας Ἐφέσου⁹.

Τὰ ἐγκαίνια τῆς Ἐκθέσεως τῆς Ἐφέσου στὴ Βιέννη ἔγιναν πανηγυρικὰ τὴν Κυριακὴ, 12 Νοεμβρίου 1995 καὶ περὶ τὴν 11.00' ὥρα, παρουσίᾳ ἐκπροσώπων τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Κυβερνήσεως τῆς Αὐστρίας, τῶν Ἀρχῶν τῆς πόλεως, ἐκπροσώπων τῶν ἀνωτάτων πνευματικῶν Ἰδρυμάτων τῆς Βιέννης, ἤτοι: τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, τοῦ Πανεπιστημίου, τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρύματος, τῶν μελῶν τοῦ συμποσίου, ἐκπροσώπων τῶν διπλωματικῶν ἀποστολῶν, σωματείων καὶ πλήθους κόσμου. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τελετῆς τῶν ἐγκαινίων ὠμίλησαν σχετικὰ οἱ ἑξῆς:

α) Ὁ Dr Wilfried Seipel, Γενικὸς Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Βιέννης.

β) Ὁ Dr Kurt Geschwantler, Διευθυντὴς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς τοῦ ὡς ἄνω Μουσείου.

γ) Ὁ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Dr. Friedrich Krinzing, Διευθυντὴς τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ

δ) Ἐκπρόσωπος τῆς κ. Elisabeth Gehr, Ὁμοσπονδιακῆς Ὑπουργοῦ Παιδείας καὶ Πολιτιστικῶν ὑποθέσεων τῆς Αὐστρίας.

Εἶναι ἄξιο σημειώσεως, ὅτι ὑπὸ τῶν ὁμιλητῶν ἐτονίσθη ἡ ἰδιαίτερη ἐπιστημονικὴ ἀξία καὶ σημασία τῶν ἐρευνῶν στὴν Ἐφεσο καὶ ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ περαιτέρω συνέχισή των.

Ἡ Ἐκθεση αὐτὴ τῆς Βιέννης περιλαμβάνει εὐρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὰς τῆς Ἐφέσου, τὰ ὁποῖα φυλάσσονται σὶδ «Μουσεῖο Ἐφεσος» τῆς Βιέννης, καθὼς καὶ ἀρχαϊκὰ ὑλικά, ὅπως π.χ. σχέδια, φωτογραφίαι, ἐπιστολές, ὄργανα μετρήσεως κ.λπ., σχετιζόμενα πρὸς τὴν διεξαγωγὴ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ συναφῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν στὴν πόλιν τῆς Ἐφέσου καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας γενικώτερα, ὅπως στὴν Λυδία, Λυκία κ.ἄ.

8. G. Wiplinger - G. Wlach, *Ephesos, 100 Jahre österreichische Forschungen*, Wien - Köln - Weimar 1995.

9. P. Scherrer, *Ephesos. Der neue Führer, 100 Jahre österreichische Ausgrabungen, 1895-1995*, Wien 1995.

Τὸ ὑλικὸ τῆς Ἐκθέσεως εἶναι πλούσιο καὶ ἔχει ἐκτεθῆ κατὰ τρόπον ἄριστο, ἀνταποκρινόμενον στίς σύγχρονες ἐπιστημονικές, αἰσθητικές καὶ παιδαγωγικές ἀντιλήψεις, ὅσον ἀφορᾷ στίς Ἐκθέσεις ἔργων τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς τέχνης γενικώτερα. Οἱ χώροι, ὅπου ἐκτίθενται τὰ σχετικὰ ἀντικείμενα, εὐρίσκονται σὲ πτέρυγα τοῦ Hofburg, τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, τοῦ εὐρισκομένου στὸν πυρῆνα τῆς παλαιᾶς πόλεως τῆς Βιέννης, τὸ ὁποῖο ἀπετέλεσεν ἐπὶ αἰῶνες τὸ κέντρο τῆς Δυναστείας τῶν Ἀψβούργων καὶ ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα οἰκοδομικὰ συγκροτήματα τῆς Βιέννης, φορτισμένο μὲ ἱστορικὲς μνῆμες τοῦ λαμπροῦ παρελθόντος τῆς αὐστροουγγρικῆς μοναρχίας. Ἐντὸς τῶν πολυπληθῶν αἰθουσῶν τοῦ ἀνακτόρου ἐκτίθενται μεγάλης ἱστορικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς σημασίας θησαυροί, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος.

Σημαντικώτερα ἐκ τῶν ἀντικειμένων τῆς Ἐκθέσεως τῆς Ἐφέσου τῆς Βιέννης θεωροῦνται, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἑξῆς:

1. Ἄγαλμα τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος.

Πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο σὲ γύψο τοῦ μεγάλου λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος τῆς Ἐφέσου, τῆς λεγομένης «μεγάλης Ἀρτέμιδος»¹⁰, τὸ πρωτότυπο τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Selçuk. Τοῦτο προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἀπεκαλύφθη τὸ ἔτος 1956 μ.Χ., κατὰ τὴν διάρκεια ἀνασκαφῶν στὴν περιοχὴ τοῦ Πρυτανείου τῆς Ἐφέσου. Τὸ Πρυτανεῖον, ὡς γνωστὸν, ἀπετέλει θρησκευτικὸ κέντρον, τὸ ὁποῖον ἐνέκτητο μεγάλην σημασίαν γιὰ τὴν πόλιν τῆς Ἐφέσου. Φαίνεται ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος εἶχε ταφῇ στὴν περιοχὴ αὐτὴ κατὰ τὸν 4ον αἰ. μ.Χ., μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ προκειμένου νὰ προφυλαχθῇ ἀπὸ τὴν μῆνιν τῶν χριστιανῶν.

Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ παριστᾷ τὴν θεὰ Ἀρτέμιδα σὲ ὑπερφυσικὸ μέγεθος, ἰσταμένη ὀρθία, μετωπικῇ, φέρουσα πλούσια ἐνδύματα, πέπλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ ἐπ' αὐτοῦ πῖλον, μὲ ἀετωματικὲς ἀπολήξεις ἄνω, κατ' ἀπομίμηση προφανῶς τῶν σχετικῶν ἀετωμάτων τοῦ Ἀρτεμισίου, στὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν εἰδικὰ ἀνοίγματα, γιὰ τὶς «Θεοφάνειες» τῆς θεᾶς σὲ ὠρισμένες στιγμὲς τῆς λατρείας. Ἐπὶ τοῦ ἐνδύματος τῆς θεᾶς ὑπάρχει πλούσιος ἀνάγλυφος διάκοσμος. Μεταξὺ ἄλλων εἰκονίζονται: ποικίλα ζῶα, ἀνὰ ζεύγη ἢ μεμονωμένα, μεταξὺ τῶν ὁποίων χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παράσταση τῶν μελισσῶν, φυτὰ, ἄνθη, καρποὶ κ.λπ.

10. Πρβλ. Πράξ. 19, 28 καὶ 19, 34: «μεγάλῃ ἢ Ἀρτεμις Ἐφεσίων».

Ἀξιομνημόνευτος τυγχάνει ἡ παράσταση ἐπὶ τοῦ στήθους τῆς θεᾶς ἀντικειμένων, τὰ ὅποια κατ' ἄλλους ἐρευνητὲς ἐρμηνεύονται ὡς «ὥά», κατ' ἄλλους ὡς «μαστοί»¹¹ καὶ κατ' ἄλλους ὡς καρποὶ μπανάνας. Ὑπεστηρίχθη ἐπίσης ἡ ἄποψη, ὅτι πρόκειται γιὰ ὄρχεις ταύρων, ἐκ τῶν προοριζομένων γιὰ τὶς θυσίες ζώων, ἀποτελοῦντες κατ' ἐξοχὴν σύμβολο γονιμότητος. Μία τελευταία ἄποψη, σύμφωνα μὲ νεώτερα ἀνασκαφικὰ δεδομένα, εἶναι ὅτι πιθανῶς πρόκειται γιὰ κοσμήματα ἀπὸ πολυτίμους λίθους ἢ ἤλεκτρον (κεχριμπάρι), φερόμενα ἐπὶ τοῦ πολυτελῶς κεκοσμημένου ἐνδύματος τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος¹².

2. Ἄγαλμα ἀθλητοῦ.

Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ παριστᾷ σὲ ὑπερφυσικὸ μέγεθος ὁλόσωμο νέο, γυμνό, κατὰ τὴν στιγμήν ποῦ ἔχει τελειώσει τὸ ἀγώνισμα, πιθανῶς πάλης καὶ ἐκεῖνος καθαρίζει τὶς σιλεγγίδες ποῦ ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπὸ τῶν ἀθλουμένων μετὰ τὸ ἀθλημα, γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς σκόνης καὶ τοῦ ἰδρώτος.

Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ εὐρέθη τὸ ἔτος 1895/6 στὴν Ἐφεσο καὶ μετεφέρθη, μαζὶ μὲ ἄλλα εὐρήματα τὸ 1896 στὴν Βιέννη. Ἀπετελεῖτο ἀπὸ 270 τεμάχια, τὰ ὅποια συνεκολλήθησαν καὶ ἀπέδωσαν τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἀκέραιο σχεδόν, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ἀριστοῦργημα. Πρόκειται γιὰ ρωμαϊκὸ ἀντίγραφο ἐλληνικοῦ προτύπου, τοῦ ἔτους 340/330 π.Χ.

3. Τὸ μνημεῖο τῶν Πάρθων.

Πρόκειται γιὰ σειρὰ μεγάλου μεγέθους ἀναγλύφων πλακῶν ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, στὶς ὁποῖες ἀπεικονίζονται διάφορες συνθέσεις. Τὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ ἐκόσμουσαν τὴν ζωφόρο μνημείου, ἰδρυθέντος περὶ τὸ ἔτος 160 μ.Χ., στὸ κέντρο τῆς Ἐφέσου καὶ ὑπὸ τῶν Ἀρχῶν τῆς πόλεως, σὲ ἀνάμνηση τῆς νικηφόρου ἐκστρατείας τῶν ρωμαϊκῶν Λεγεῶνων ἐναντίον τῶν βαρβάρων Πάρθων, κατὰ τὸ α' μιστὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ θὰ γίνῃ ἐκτενέστερος λόγος κατωτέρω.

4. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Ἀβγάρου.

Ἐπὶ φαιοχρώμου μαρμάρου ὑπάρχει ἐγχάρακτη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὴν μεταξὺ τοῦ βασιλέως Ἀβγάρου καὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διεξαχθεῖσα — σύμφωνα μὲ παλαιότητα παράδοση — ἄλ-

11. Ὁ Ἅγιος Ἱερώνυμος ὀνομάζει τὴν Θεὰ Ἀρτέμιδα «πολύμαστον».

12. Ἡ ἄποψη αὕτῃ διευπλώθη ὑπὸ τοῦ ἀρχαιολόγου καὶ ἀρχιτέκτονος κ. Anton Bammer, ὁ ὁποῖος ἐπὶ μακρὰ σειρὰ ἐτῶν ἀνασκάπτει τὸ Ἀρτεμῖσιον τῆς Ἐφέσου καὶ συμμετέχει ἐνεργῶς στὶς ἀνασκαφικὰς ἐρευνες τῆς πόλεως τῆς Ἐφέσου γενικώτερα.

ληλογραφία. Περὶ τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς θὰ γίνη λόγος περαιτέρω.

Σημειωτέον, ὅτι στὴν Ἑκθεση αὐτῆς τῆς Βιέννης, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐκθέματα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἑφεσο, περιλαμβάνονται καὶ εὐρήματα, προερχόμενα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν αὐστριακῶν ἀρχαιολόγων, τῶν διεξαχθέντων στὴν Σαμοθράκη. Τὸ Αὐστριακὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰδρυμα ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν διεξήγαγε ἀνασκαφικὰς ἐρευνες στὸ Ἱερό τῶν Καβείρων στὴν Σαμοθράκη, ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα Ἱερά τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου.

II. ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ - ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

Στὰ πλαίσια τοῦ διεθνοῦς συμποσίου τῆς Βιέννης ἔλαβαν χώραν καὶ οἱ ἐξῆς παράλληλες ἐκδηλώσεις:

1. Τὴν Δευτέρα, 13.11.1995 καὶ περὶ ὥραν 20.00', ὁ κ. Ernst Wolter, Πρόεδρος τῆς Δημοτικῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ πολιτιστικὰ θέματα, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Δημάρχου τῆς Βιέννης, ἔδωσε δεξίωση στὴν μεγάλη αἴθουσα τῶν τελετῶν τοῦ Δημαρχείου τῆς πόλεως, πρὸς τιμὴν τῶν μελῶν τοῦ συμποσίου. Παρέστη, μεταξὺ ἄλλων, ὁ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Κυβερνήσεως τῆς Αὐστρίας, ὁ ὁποῖος ἐχαίρετῃσε τοὺς συνέδρους καὶ ἀπηύθυνε σύντομο λόγο πρὸς αὐτοὺς, εὐχηθεὶς καλὴν ἐπιτυχίαν στὶς ἐργασίαι τοῦ συμποσίου.

Ἐπίσης ὠμίλησε ἐκπρόσωπος τοῦ Δημάρχου τῆς πόλεως τῆς Βιέννης, τόνισας τὴν σημασίαν τοῦ συμποσίου αὐτοῦ.

2. Τὴν Τρίτη, 14.11.1995 καὶ περὶ ὥραν 18.00', ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Αὐστρίας καὶ τὸ Αὐστριακὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰδρυμα διωργάνωσαν εἰδικὴ ἐκδήλωση στὴν αἴθουσα τελετῶν τῆς Ἀκαδημίας στὴν Βιέννη. Ὁμιλητὴς ἦτο ὁ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ζυρίχης Dr Walter Burkert, ὁ ὁποῖος προσεκλήθη εἰδικὰ γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ καὶ ἔδωσε διάλεξη, μὲ θέμα:

«Ἡ δυναμικὴ ἐπίδραση μίας μεγάλης θεᾶς: ἡ Ἀρτεμις τῶν Ἑφεσίων».

Ὁ ὁμιλητὴς, Καθηγητὴς τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ζυρίχης τῆς Ἑλβετίας καὶ βαθὺς γνώστης τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν, φιλολογικῶν πηγῶν, καθὼς καὶ τῶν λατρευτικῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ἀνέπτυξε τὸ θέμα του μὲ ἐμβρίθεια. Ἀνεφέρθη ἀρχικὰ στὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος καὶ στὴν ἐτυμολογία τῆς λέξεως «Ἀρτεμις». Ἐτόνισε τὴν μυκηναϊκὴν προέλευση τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τὴν ταύτιση αὐτῆς στὴν Ἑφεσο πρὸς τὴν «Μεγάλην Μητέρα», τὴν Κυβέλην καὶ τὴν θεὰ τῆς φύσεως

γενικώτερα. Ἀνεφέρθη στὰ ιδεώδη, τὰ ὁποῖα ἐξεπροσώπει ἡ Ἄρτεμις καὶ στὴν δύναμη, τὴν ὁποία ἐκέκτητο αὕτη, στὴν ἠθικὴ ἐπιρροή, τὴν ὁποῖαν ἦσκει ἐπὶ αἰῶνες ἐπὶ πολυαριθμῶν ἀνθρώπων τῆς ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς κοινωνίας τόσον τῆς Εὐρώπης, ὅσον καὶ τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς καὶ ὁλοκλήρου τοῦ ἀρχαίου κόσμου γενικώτερα.

Ἡ θεὰ Ἄρτεμις, προστάτις τῆς φύσεως, «*πότνια θηρῶν*», κόρη τῆς Λητοῦς καὶ ἀδελφὴ τοῦ θεοῦ τοῦ φωτός, τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ἰσορροπίας Ἀπόλλωνος, τοῦ κατ' ἐξοχὴν θεοῦ τῶν Ἑλλήνων, παρθένος ἢ ἴδια, θεὰ τοῦ κυνηγίου, προστάτις τῶν ἐγκύων γυναικῶν καὶ βοηθὸς κατὰ τὴν ὥραν τῶν τοκετῶν, ἐλατρεύθη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τόσον, ὅσον καμμία ἄλλη θεότητα. Λατρευομένη ἡ θεὰ Ἄρτεμις στὴν Ἐφεσο, παρέλαβε καὶ ἄλλα, μὴ ἐλληνικά, ἀλλὰ καθαρῶς ἀνατολικά χαρακτηριστικὰ καὶ στοιχεῖα.

Περίφημο κατέστη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Ἐφεσο, τὸ Ἀρτεμίσιον, θεωρούμενο, ὡς ἤδη ἀνεφέρθη, ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ θαύματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Τὸ Ἀρτεμίσιον ἀνεκαλύφθη ὕστερα ἀπὸ ἑπταετὴ ἔρευνα, ὑπὸ τοῦ Ἀγγλοῦ ἀρχιτέκτονος καὶ μηχανικοῦ J.T. Wood, τὴν 31.12.1869 μ.Χ. καὶ ἀνεσκάφη ἐν μέρει. Κατόπιν ἐρευνήθηκε συμπληρωματικῶς ὑπὸ τοῦ ἐπίσης Ἀγγλοῦ G. Hogarth καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸ Αὐστριακὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰδρυμα καὶ ἡ ἔρευνα αὐτοῦ συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Νεώτερες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὸν χώρο τοῦ Ἀρτεμίου ἀπεκάλυψαν λείψανα μυκηναϊκῶν καὶ μινωϊκῶν χρόνων. Μεταξὺ αὐτῶν ἀνεκαλύφθησαν χρυσὰ κοσμήματα μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ διπλοῦς, μινωϊκὸς πέλεκυς. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἀποδεικνύουν τὶς στενὲς σχέσεις τῆς περιοχῆς πρὸς τὴν μινωϊκὴ Κρήτη καὶ τὴν μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν παλαιότητα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Ἐφεσο.

Τὸ Ἀρτεμίσιον παρουσιάζει περισσότερες οἰκοδομικὲς φάσεις. Κάτω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ βάση αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη ἓνας περίπτερος ναός, ἔχων 8Χ4 κίονες, τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Τὸ Ἱερὸν Γ, ἦτο ἓνα οἰκοδόμημα ὀρθογωνίου κατόψεως μὲ Ἄντεις στὴν δυτικὴ πλευρὰ καὶ περιέβαλλε ὁλόκληρον τὸν περίπτερο ναὸν τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθῇ στὸ α' μισὸ τοῦ 6ου αἰ.π.Χ. Στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ἄρχισε ἡ οἰκοδομὴ τοῦ μεγάλου ναοῦ, στὴν ἰδρυση τοῦ ὁποῖου συνέβαλε καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Λυδίας Κροῖσος¹³.

13. Ἡρόδοτος, *Ἱστοριῶν*, I, 92: «Κροῖσος δέ ἐστι καὶ ἄλλα ἀναθήματα ἐν τῇ Ἑλλάδι πολλὰ καὶ οὐ τὰ εἰρημένα μούνα,... ἐν δὲ τῇ Ἐφέσῳ αἱ τε βόες αἱ χρύσειαι καὶ τῶν κίωνων αἱ πολλαί...»

Κατὰ τὸ ἔτος 356 π.Χ. καὶ κατὰ τὴν νύκτα τῆς γεννήσεως τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, σύμφωνα μὲ ἀρχαία σχετική παράδοση, τὸ Ἀρτεμίσιον ἐπυρπολήθη ὑπὸ τοῦ ματαιοδόξου Ἡροστράτου. Ἡ παράδοση ἀναφέρει ὅτι ἡ θεὰ Ἀρτεμις ἀπουσίαζε κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνη ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῆς, ἐπειδὴ εἶχε μεταβεῖ στὴν Μακεδονία, προκειμένου νὰ συμπαρασταθῇ κατὰ τὴν γέννηση τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ γι' αὐτὸ ὁ Ἡρόστρατος κατάρθωσε νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ἐγχείρημά του. Τὸ Ἀρτεμίσιον ἀνφικοδομήθη λαμπρότερο τοῦ προηγουμένου καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο. Γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν αὐτοῦ παραδίδεται ὅτι συνέβαλλαν ὅλες οἱ πόλεις τῆς Ἀσίας, ἀλλὰ προφανῶς μέρος τῆς χρηματοδότησης προήρχετο ἀπὸ τοὺς πόρους τοῦ ἰδίου τοῦ Ἱεροῦ, οἱ ὅποιοι ἦσαν τεράστιοι.

Τὸ Ἀρτεμίσιον ἔκειτο ἐκτὸς τῆς ὠχυρωμένης πόλεως τῆς Ἐφέσου καὶ ἀπετέλει ἀνεξάρτητο καὶ αὐτοτελὲς Ἱερὸν Καθίδρυμα (Πρόσωπον Δημοσίου Δικαίου, μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα), εἶδος «Βατικανού» τῆς ἐποχῆς καὶ κράτος ἐν κράτει.

Ἡ Ἀρτεμις, ἡ μεγάλη θεὰ τῶν Ἐφεσίων, ἦτο ἡ προστάτις τῆς πόλεως τῆς Ἐφέσου καὶ τῶν Ἐφεσίων, ὅμως ἡ ἴδια ἡ πόλις τῆς Ἐφέσου δὲν εἶχεν καμμίαν ἀνάμειξη στὴν ὀργάνωση, διοίκηση καὶ διαχείριση τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῶν πόρων του.

Τὸ Ἀρτεμίσιον, λόγῳ τοῦ μεγάλου πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ κύρους του, τοῦ μεγέθους καὶ τῆς λαμπρότητός του, τῶν τεραστίων ιδιοκτησιῶν του (ἦτο κάτοχος μεγάλων ἐκτάσεων γῆς), τῶν μεγάλων δωρεῶν, τῶν ὁποίων ἐγένετο κατὰ καιροὺς ἀποδέκτης ἀπὸ πόλεις, δῆμοisia καὶ ιδιωτικὰ πρόσωπα, τῶν καθημερινῶν προσφορῶν τῶν πιστῶν, τοῦ δικαιώματος τοῦ ἀσύλου, τοῦ ὁποίου ἀπελάμβανε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταφεύγουν σὲ αὐτὸ πολυάριθμοι, παντοιοτρόπως διωκόμενοι, νὰ ζητοῦν ἄσυλο καὶ νὰ εὐρίσκουν προστασία σὲ αὐτό, ἐργαζόμενοι γιὰ τὸ Ἱερὸ δωρεὰν καὶ τρεφόμενοι ὑπ' αὐτοῦ ἰσοβίως, ἐκέκτητο τεραστίαν, ὄχι μόνον ἠθικὴν, ἀλλὰ καὶ ὑλικὴν καὶ οἰκονομικὴν σημασία, ὄντας εἶδος Τραπεζῆς καὶ Πιστωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς ἐποχῆς.

Στὰ παραπάνω δέον νὰ προστεθῇ καὶ ἡ καλὴ διαχείριση τῶν πόρων τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἡ ἀποδοτικὴ ἐπένδυση μέρους τῶν ἐσόδων του. Ἀνώτατος προϊστάμενος τοῦ Ἱεροῦ, ἐκπρόσωπος τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος

Σὲ μαρμαρινὴ βάση κίονος τοῦ Ἀρτεμίου ἀνευρέθη ἡ ἐπιγραφή: «[Βασιλεὺς] Κροῖσος ἀνέθηκεν».

καὶ διαχειριστῆς τῶν τεραστίων εἰσοδημάτων του, ἦτο ὁ Μέγας Ἀρχιερεὺς τῆς θεᾶς, ὁ ὁποῖος ἔφερε τὸ ἱερωνυμικὸν ὄνομα «Μεγάβυζος», ὅπως ἀναφέρεται τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου, τὸ ἔτος 480 π.Χ.¹⁴ καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα, τὸ ἔτος 394 π.Χ. Ἡ ὀνομασία προέρχεται ἀπὸ τὸ περσικὸν ὄνομα «*Bagabuxša*» καὶ σημαίνει «ὁ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ λυτρωθεὶς». Ἡ ὀνομασία ἀπαντᾷ ὡς «Μεγάβαζος», «Μεγάβυζος» καὶ «Μεγάβυζος»¹⁵.

Ἐπειδὴ τὸν τίτλον «Μεγάβυζος» ἢ «Μεγάβυζος» ἔφερεν ὁ ἐκάστοτε Μέγας Ἀρχιερεὺς τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Ἐφεσο, ὁ ὁποῖος ἦτο εὐνοῦχος, ἀργότερα ἢ ὀνομασία κατέστη ταυτόσημος τοῦ «εὐνοῦχος». Ὁ «Μεγάβυζος» τοῦ Ἀρτεμισίου τῆς Ἐφέσου ἦτο εἶδος ζωντανοῦ Θεοῦ (Δαλαϊάμα). Εἶχε τεράστιο ἠθικὸ καὶ πνευματικὸ κύρος καὶ δύναμη. Ἐδικαιοῦτο μεγάλων τιμῶν ἐν ζωῇ καὶ ἀπελάμβανε μεγαλοπρεποῦς ταφῆς μετὰ θάνατον. Τὸ ὅτι ἦτο ὑποχρεωτικῶς εὐνοῦχος, ἐξηγεῖται μᾶλλον ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ δὲν εἶχε οἰκογενειακὰς ὑποχρεώσεις καὶ δὲν ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος τῆς ἐγκαθιδρύσεως Δυναστείας.

Στὸ Ἀρτεμίσιον ἀπηγορεύετο αὐστηρῶς ἡ εἴσοδος ἐγγάμων γυναικῶν ἢ ὁπωσδήποτε γυναικῶν, ποὺ εἶχαν σεξουαλικὰς σχέσεις μὲ ἄνδρες. Ἐπετρέπετο μόνον ἡ εἴσοδος παρθένων, οἱ ὁποῖες εἰσῆρχοντο συνήθως καὶ παρέμενον γιὰ ἓνα ἔτος¹⁶, ὅπου ἐτύγχανον εἰδικῆς ἀγωγῆς καὶ στὴ συνέχεια ἀπεχώρουν, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ὠρισμένες ἀπὸ αὐτὰς νὰ παραμείνουν ἐφ' ὅρου ζωῆς στὸ Ἱερὸν καὶ νὰ ἐργάζωνται καὶ νὰ ὑπηρετοῦν σὲ αὐτό. Φαίνεται, ὅτι καὶ οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἀρτεμισίου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προήρχετο καὶ ὁ Μέγας Ἀρχιερεὺς, ἦσαν εὐνοῦχοι. Πρόκειται γιὰ μὴ ἐλληνικὸ ἔθιμο, ἀλλὰ γιὰ καθαρὰ συνήθεια τῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ ὁμιλητὴς ἐτόνισε ἰδιαίτερος τὴν σημασία, τὴν ὁποία, ἐκέκτητο γιὰ τὸ κύρος, τὴν φήμη, ἀλλὰ καὶ τὴν καλὴ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ Ἀρτεμισίου τῆς Ἐφέσου, τὸ δικαίωμα τοῦ ἀσύλου. Τοῦτο ἀπετέλει βασικὸ παράγοντα ἐξασφαλίσεως στὸ διηνεκὲς μεγάλου ἀριθμοῦ ἐργατικῶν χειρῶν — ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν —, καλουμένων «Ἱεροδούλων», ὡς ἐργαζομένων στὸ Ἱερὸν καὶ χάριν αὐτοῦ, ἀνευ οὐδεμιᾶς ἀμοιβῆς, πλὴν τοῦ δικαιώματος λήψεως τροφῆς καὶ στέγης. Ὡς περριοχὴ ἀσύλου ἴσχυε ἀρχικὰ μόνον ὁ περίξ τοῦ Ἀρτεμισίου κείμενος

14. Ἡρόδοτος, *Ἱστοριῶν*, III, 160 καὶ VII, 82-121.

15. Ἡρόδοτος, *Ἱστοριῶν*, VI, 33, IV, 43.

16. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ στὸ Ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Βραυρῶνα τῆς Ἀττικῆς, ὅπου οἱ νεαρὲς παρθένες ἐκαλοῦντο «ἄρκτοι».

χώρος. Ὁ βασιλεὺς Μιθριδάτης¹⁷ ὥρισε τὰ ὅρια τοῦ ἀσύλου, ρίψας βέλος ἀπὸ τὴν στέγη τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ ἀπόστασις αὕτη, ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ μέχρι τοῦ σημείου πτώσεως τοῦ βέλους, ὑπολογιζομένη στὰ 100 μ. περίπου, ἀπετέλεσε τὴν ἀκτῖνα τῆς περιοχῆς τοῦ ἀσύλου τοῦ Ἀρτεμίου.

Ἀργότερα καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, τὸ δικαίωμα τοῦ ἀσύλου ἐπεξετάθη καὶ σὲ μῆμα τῆς ἐντὸς τῶν τειχῶν κειμένης πόλεως τῆς Ἐφέσου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταφεύγουν σὲ αὐτὸ πάσης φύσεως διωκόμενοι, κακοποιοί, κακοῦργοι, φυγόδικοι κ.λπ., νὰ εὕρσκουν ἄσυλο καὶ νὰ δημιουργοῦν ποικίλα προβλήματα. Ἐνεκα τούτου τὸ δικαίωμα τοῦ ἀσύλου περιορίσθηκε καὶ πάλιν στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀρτεμίου.

Τὸ δικαίωμα τοῦ ἀσύλου τῶν ἀρχαίων Ἱερῶν ἐκληρονόμησαν ἀργότερα τὰ χριστιανικὰ Ἱερὰ καὶ ἰδιαίτερα οἱ χώροι τοῦ βαπτιστηρίου. Παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφή, ἀνευρεθεῖσα στὴν Δαμασκὸ τῆς Συρίας κατὰ τὸ ἔτος 1909 μ.Χ., ἀναφέρει:

«+ Ὅροι προσφυγίου, προστεθέντος τοῖς ἐκατέρωθεν ἁγίοις ὄροις· τοῖς μὲν προσφεύγουσιν ἢ καὶ τὸν τόπον καταλαμβάνουσιν, ἔχοντες τὸ ἀσφαλές».

Ὁ Θεοφάνης στὴν Χρονογραφία του ἀναφέρει (CSHB 46, 171): «Ὁ δὲ μακάριος Προτέριος, αἰσθόμενος τὴν κατ' αὐτοῦ σκευαζομένην ὑπὸ τοῦ Αἰλούρου ἐπιβουλήν, δίδωσι τόπον τῇ ὀργῇ καὶ τῷ σεπτῷ προσφεύγει βαπτιστηρίῳ»¹⁸.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ, τὸ ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου ἀναφερόμενο, ὅτι κατὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, Πέρσης αἰχμαλωτισθεῖς στὴν μάχη τῶν Πλαταιῶν, ἀνεφώνησε: «Ἄρτεμις, μέγας Θεός, ἐμὲ φυλάξεται». Ἡ φράσις αὕτη ὑποδηλοῖ τὴν βαθεῖα πίστιν τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας πρὸς τὴν θεὰ Ἄρτεμιν καὶ τὴν ἀπεριόριστον ἐμπιστοσύνην, τὴν ὁποίαν ἔτρεφαν πρὸς αὐτὴν καὶ τὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Ἐφέσου.

Παραδίδεται ἐπίσης, ὅτι ὁ ἱστορικὸς Ξενοφῶν, προτοῦ ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Ἀσίαν, παρέδωκε σεβαστὸ χρηματικὸ ποσὸν πρὸς φύλαξιν στὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Ἐφέσου, μὲ τοὺς ἐξῆς ὅρους: ἐὰν μὲν κάποτε ἐπιστρέψῃ στὴν πατρίδα του, νὰ τοῦ ἐπιστραφῇ ἀκέραιον τὸ ποσόν, ἐὰν ὅμως, παρ' ἐλπίδα, δὲν κατορθώσῃ νὰ ἐπανέλθῃ στὴν πατρίδα του, τότε τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐφέσου θὰ κρατοῦσε τὸ ποσὸν αὐτό. Μετὰ τὴν ἐπιστροφήν τοῦ Ξενοφῶντος στὴν Πελοπόννησο, τὸν ἐπεσκέφθη

17. Καὶ τὸ ὄνομα «Μιθριδάτης» εἶναι ἱερωνυμικὸν καὶ σημαίνει «ὁ ὑπὸ τοῦ (Θεοῦ) Μίθρα δοθεὶς», παράλληλον πρὸς τὸ «Θεόδωρος».

18. Ἰ. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, σ. 31-32.

προσωπικῶς ὁ Μέγας Ἀρχιερεὺς τοῦ Ἀρτεμίου, ὁ Μεγάβυζος, καὶ τοῦ παρέδωσε τὸ σχετικὸν ποσόν, γεγονὸς τὸ ὁποῖον φανερώνει ὅτι τὸ Ἀρτεμίον εἶχε καὶ τὸν χαρακτήρα Τραπεζικοῦ Ἰδρύματος, πρὸς τὸ ὁποῖον οἱ πάντες ἔτρεφαν ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη, τὸ ἴδιο δὲ τὸ Ἱερὸν ἐφρόντιζε νὰ διατηρηθῇ ἡ πρὸς αὐτὸ οἰκονομικὴ πίστη.

Στὸν Ἀρτεμίον τῆς Ἐφέσου ὑπῆρχαν μάντις καὶ μάγοι, προλέγοντες τὰ μέλλοντα νὰ συμβοῦν. Λέγεται ὅτι κατὰ τὴν γέννηση τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τὸ ἔτος 356 π.Χ., οἱ μάντις τοῦ Ἀρτεμίου προεφῆτευσαν: *«Κακὸν μέγα τῇ Ἀσίῃ ἔσεται»*, ἥτοι *«Μεγάλον κακὸν πρόκειται νὰ εὕρῃ τὴν Ἀσίαν, λόγῳ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου»*. Ὁ χρησμός αὐτὸς ἐρμηνεύθηκε ἀργότερα, ὡς προφητεία, προλέγουσα τὴν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καθυπόταξη ὁλοκλήρου τῆς Ἀσίας. Σημειωτέον, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἔδειξε ἰδιαίτεραν εὐνοία πρὸς τὸ Ἀρτεμίον τῆς Ἐφέσου, ὡς καὶ πρὸς ὅλα τὰ ἀρχαῖα ἱερὰ γενικώτερα, ὅπως π.χ. πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὰ Ἱερὰ αὐτῆς, πρὸς τὸ Μαντεῖον τοῦ Ἄμμωνος - Διὸς τῆς Αἰγύπτου κ.ἄ.

Παρατηροῦνται διάφορες ἀντιθέσεις καὶ ἀντιφάσεις στὴν λατρεία τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος τῶν Ἐφεσίων. Ἡ ἴδια ἡ θεὰ εἶναι παρθένος, ἂν καὶ προστατεύει κατ' ἐξοχὴν τὶς ἐγκύους καὶ συμπαρίσταται κατὰ τὸν τοκετόν, ἀπελευθερώνουσα ἀπὸ τῶν ὠδίνων. Προστατεύει τὴν φύσιν καὶ τὰ ζῶα, ὅμως καὶ κυνηγᾷ καὶ φονεύει αὐτά. Εἶναι ἀγαθὴ καὶ εὐεργέτις, ὅμως καὶ μνησίκακη καὶ ἐκδικητικὴ. Εἶναι προστάτις τῆς γονιμότητος, ὅμως οἱ ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς αὐτῆς καὶ πολλὰκις πιστοὶ τῆς, εὐνουχίζονται. Ἰδιαίτερα ὁ Μέγας Ἀρχιερεὺς τῆς Ἀρτέμιδος, ὁ Μεγάβυζος, εἶναι εὐνοῦχος.

Τὰ ἀνωτέρω φανεροῦν, ὅτι ἡ θεὰ Ἀρτεμις κατὰ τρόπον ἰδιαιτερόν, μυστικόν, ὑπερφυσικόν, ὑπέρνοον καὶ ὑπέρλογον, ἔξω ἀπὸ τὴν κοινὴ Λογικὴ καὶ τὴν καθημερινὴ πράξιν καὶ τακτικὴν, προστατεύει τὴν φύσιν, ἐξασφαλίζει τὴν γονιμότητα ἀνθρώπων, ζώων καὶ φυτῶν, βοηθεῖ τὴν ἀναπαραγωγὴν καὶ ἐγγυᾶται τὴν ἀναγέννησιν τῆς φύσεως, τὴν εὐφορίαν καὶ τὴν συνέχειαν τῆς ζωῆς.

Ὑπῆρχαν πολυάριθμες Ἀνθολογίαι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, περιέχουσες διηγήσεις, μὲ τὰ θαύματα καὶ τὶς ἐπιφάνειες καὶ θεοφάνειες τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος.

Μὲ τὸ Ἀρτεμίον καὶ τὴν λατρεία τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος σχετίζονται καὶ τὰ καλούμενα *«Ἐφέσια Γράμματα»*. Πρόκειται γιὰ κείμενα, προφορικὰ ἢ γραπτὰ, τὰ ὁποῖα λεγόμενα ἢ ἀναγιγνωσκόμενα, ὡς ἐπιστεῦετο, ἠδύναντο νὰ ἔχουν εὐεργετικὴν δρᾶσιν γιὰ τοὺς πιστοὺς.

Τὰ κείμενα αὐτὰ ἐγράφοντο συνήθως σὲ παπύρους, περγαμηνές, ὑφάσματα, ξύλα, φύλλα δένδρων, ὄστρακα, μέταλλα κ.λπ. Κατεσκευάζοντο ἀπὸ αὐτὰ φυλακτά, φερόμενα ἀπὸ τὸν τράχηλο τῶν πιστῶν, τὰ ὁποῖα ἐπιστεύετο, ὅτι εἶχαν μαγικὸν καὶ ἀποτροπαϊκὸν χαρακτήρα. Κείμενα, διατηρούμενα μέχρι σήμερα, εἶναι συνήθως ἀκατανόητα, εἴτε ἐπειδὴ ἐγράφησαν ἐξ ἀρχῆς ἔτσι, εἴτε γιατί ἐκ πολλῶν ἀντιγραφῶν καὶ παρανοήσεων ἀλλοιώθησαν.

Μετὰ τὴν διάλεξη τοῦ Dr W. Burkert, ἀκολούθησε δεξίωση στοὺς χώρους τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Βιέννης πρὸς τιμὴν τῶν μελῶν τοῦ συμποσίου καὶ τῶν λοιπῶν παρευρισκομένων.

3. Τὴν Πέμπτη, 16.11.1995 καὶ περὶ ὥραν 18.00' ἔλαβε χώραν στὸ «Μουσεῖο τῆς Ἐφέσου» καὶ συγκεκριμένα στὴν αἴθουσα, ὅπου ἐκτίθενται τὰ γλυπτὰ τοῦ μνημείου τῶν Πάρθων, διάλεξη, μὲ θέμα:

«Τὸ μνημεῖον τῶν Πάρθων ἀπὸ τὴν Ἐφεσο».

Ὁ ὁμιλητής, Καθηγητὴς Dr Wolfgang Oberleitner, βαθὺς γνώστης τῶν γλυπτῶν τοῦ μνημείου τῶν Πάρθων, ἀνεφέρθη στὰ σχετικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνετέλεσαν στὴν ἵδρυσή του, καθὼς καὶ στὸ χρονικὸ τῆς ἀνευρέσεώς του, τῆς μεταφορᾶς ἀπὸ τὴν Ἐφεσο στὴν Βιέννη, στὰ περιστατικὰ τῆς συντηρήσεώς του καὶ τῆς ἐκθέσεώς του στὸ Μουσεῖο. Ἡ τελευταία ἐπανεκθέση αὐτοῦ στὴν σημερινή του θέση, ἡ ὁποία θεωρεῖται καὶ ἡ ὀριστική, ἐγένετο τὸ ἔτος 1978 καὶ ἦτο ἀρκετὰ ἐπίπονος, ἐὰν ληφθῇ μετὰξὺ ἄλλων ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὠρισμένες πλάκες τοῦ μνημείου συγίζουν περὶ τοὺς 40 τόννους ἐκάστη.

Τὸ μνημεῖο τῶν Πάρθων κατεσκευάσθη περὶ τὸ ἔτος 160 μ.Χ., στὸ κέντρο τῆς πόλεως τῆς Ἐφέσου, σὲ ἀνάμνηση τῆς νίκης τῶν Ρωμαίων κατὰ τῶν Πάρθων. Εἰδικώτερα, κατὰ τὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. τὰ ρωμαϊκὰ στρατεύματα, ὠδηγούμενα ὑπὸ τοῦ Λουκίου Βέρου, υἱοθετηθέντος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, κατετρόπωσαν τοὺς βαρβάρους Πάρθους. Ὁ Λούκιος Βέρος ἀπεβίωσε ἀργότερα σὲ σχετικὰ νεαρὰ ἡλικία.

Οἱ ἀρχές τῆς Ἐφέσου κατεσκεύασαν μνημεῖο, ἡ κάτοψη τοῦ ὁποίου εἶχε σχῆμα Π καὶ στὸ κέντρο ἐκεῖτο μεγάλος βωμός. Στὶς ἐξωτερικὲς καὶ ἐσωτερικὲς πλευρὲς τοῦ πιοειδούς αὐτοῦ μνημείου ὑπῆρχε μεγάλης ἐκτάσεως ζωφόρος, μὲ ἀνάγλυφο διάκοσμο, ἀποτελούμενη ἀπὸ δύο ζώνες, ἥτοι:

Κάτω ζώνη: Περιελάμβανε ἀνάγλυφες παραστάσεις μὲ βουκράνια καὶ γιρλάντες.

Ἐπάνω ζώνη: Περιελάμβανε διάφορες συνθέσεις, σχετιζόμενες μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ (117-135 μ.Χ.) καὶ

τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Πάρθων. Ἀρχικὰ εἶχε μῆκος περὶ τὰ 70 μ. περίπου, ἐνῶ τὸ σημερινὸ συνολικὸ σωζόμενον τμήμα τῆς ζωφόρου ἀνέρχεται στὰ 45 μ. περίπου, ἤτοι περιέπου στὰ 2/3 τοῦ ἀρχικοῦ. Σημειωτέον, ὅτι οἱ μέχρι σήμερα συνεχιζόμενες ἀνασκαφές στὴν Ἐφεσο, φέρουν διαρκῶς στὸ φῶς νέα τμήματα ἀναγλύφων, προερχομένων ἀπὸ τὴν ζωφόρο τοῦ μνημείου τῶν Πάρθων¹⁹.

Τὰ κύρια θέματα τῶν σωζομένων τμημάτων τῆς ζωφόρου εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) Ἡ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Ρωμαίων Ἀδριανοῦ καὶ τῆς Οἰκογενείας του υἱοθεσία τοῦ Λουκίου Βέρου καὶ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Διακρίνονται μεταξὺ ἄλλων: ἡ σύζυγος τοῦ Ἀδριανοῦ Σαβίνα, ὁ Λούκιος Βέρους σὲ νεαρά ἡλικία καὶ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος σὲ παιδικὴ ἡλικία. Ὁ ὁμιλος αὐτῶν τῶν προσώπων, ἀκολουθούμενος καὶ ὑπὸ ἄλλων συμμετέχουν στὴ τέλεση θυσίας ταύρων.

β) Ἡ ἀποθέωση τοῦ Λουκίου Βέρου. Ὁ Λούκιος Βέρους παρίσταται ὁλόσωμος, ὄρθιος, τὴν ὥραν ποὺ ἐτοιμάζεται νὰ ἐπιβιβασθῇ σὲ ἄρμα, συρόμενο ὑπὸ τεσσάρων ἵππων καὶ νὰ ἀνέλθῃ στοὺς οὐρανούς.

γ) Ὁ μῦθος τῶν Ἀμαζόνων. Σύμφωνα μὲ τὴν σχετικὴ διήγηση, οἱ Ἀμαζόνες διωκόμενες κατέφυγαν στὸ Ἀρτεμίσιον, ὅπου εὗρον ἄσυλον καὶ ἡ παρουσία των σχετίζεται πρὸς τὴν ἰδρυση τῆς Ἐφέσου καὶ τὴν λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος.

δ) Οἱ μάχες τῶν Ρωμαίων στρατιωτῶν ἐναντίον τῶν Πάρθων. Παρίστανται Ρωμαῖοι στρατιῶτες φονεύοντες καὶ αἰχμαλωτίζοντες Πάρθους πολεμιστές.

ε) Ἡ προσωποποίηση μεγάλων ἀρχαίων πόλεων (Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας κ.λπ.) καὶ μεγάλων ποταμῶν (Νεῖλου, Εὐφράτου, Τίγριτος κ.ἄ.)²⁰.

Στὴν ὀπισθία πλευρὰ τῶν μαρμαρίνων πλακῶν, ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν ζωφόρο τοῦ μνημείου τῶν Πάρθων, ὑπάρχει γραπτὴ ἐλληνικὴ ἀρίθμηση, δηλοῦσα τὴν συνέχεια τῶν πλακῶν.

Δὲν ἀνευρέθησαν μέχρι σήμερα ἐπιγραφές, δηλωτικὲς τῶν εἰκονιζομένων παραστάσεων, τοῦ ἔτους κατασκευῆς, τῶν τεχνιτῶν κ.λπ.

19. Πρόκειται γιὰ μνημεῖο ἀνάλογο πρὸς τὸν «Βωμὸν τῆς Περγάμου», ποὺ φυλάσσεται στὸ Βερολίνο.

20. Σύμφωνα μὲ ἐλληνιστικὰ πρότυπα συνηθίζεται ἡ προσωποποίηση πόλεων καὶ ποταμῶν, γεγονὸς, τὸ ὁποῖον ἐπηρέασε καὶ τὴν χριστιανικὴ τέχνη. Εἰδικότερα στὴν παράσταση τῆς Βαπτίσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ συνηθίζεται νὰ παρίσταται ὁ Ἰορδάνης ποταμὸς προσωποποιημένος, ὡς γέρον.

Τὸ ἴδιο ὅμως τὸ μνημεῖο παρέχει πλῆθος πληροφοριῶν, ἂν καὶ δὲν εἶναι σύμφωνοι ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς οὔτε γιὰ τὴν ἔννοια τῶν διαφορῶν συνθέσεων, οὔτε γιὰ τὸ ἔτος καὶ τὰ περιστατικά τῆς κατασκευῆς του, οὔτε ἀκόμη γιὰ τὴν θέση ὅπου τοῦτο ἦτο τοποθετημένο.

Τὰ ἀνάγλυφα τοῦ μνημείου τῶν Πάρθων θεωροῦνται, κατὰ τὸν ὀμιλητὴ, ὡς τὸ σπουδαιότερο γλυπτὸ σύνολο, ἐκ τῶν μέχρι σήμερα εὑρεθέντων στὴν περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς διαλέξεως ἀκολούθησε δεξίωση πρὸς τιμὴν τῶν παρευρισκομένων.

III. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ: ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ - ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ

Οἱ ἐργασίες τοῦ καθαντὸ συμποσίου ἄρχισαν τὴν Δευτέρα, 13.11.1995 καὶ ἔληξαν τὸ Σάββατο, 18.11.1995. Οἱ συνεδριάσεις ἐγίνοντο ταυτοχρόνως σὲ δύο τμήματα, λόγῳ τοῦ πλῆθους τῶν ἀνακοινώσεων, πρῶτὶ καὶ ἀπόγευμα. Ἐκαστος ὀμιλητὴς εἶχε στὴν διάθεσή του χρόνον 20' καὶ ἐπηκολούθει μετὰ ἀπὸ ἐκάστην εἰσήγησιν συζήτηση διαρκείας 10'.

Βασικὸ χαρακτηριστικὸ ὅλων σχεδὸν τῶν εἰσηγήσεων ἦτο ἡ ἀμεση ἢ ἔμμεση σχέση καὶ ἀναφορὰ αὐτῶν πρὸς τὴν Ἐφεσο καὶ τὰ προβλήματα τῆς, ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους μέχρι σήμερα.

Ἐπίτιμος Πρόεδρος τοῦ συμποσίου ὠρίσθη ὑπὸ τῆς Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς ὁ γηραιὸς καὶ σεβαστὸς Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀγκύρας (Τουρκίας) κ. Ekrem Akurgal, ὁ ὁποῖος ἐπὶ μισὸ καὶ πλέον αἰῶνα συνεργάζεται μετὰ τῶν ἐπιστημόνων τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρυμάτος στὶς ἀνασκαφὲς καὶ ἐρευνες γενικώτερα τῆς Ἐφέσου. Ὁ ἀνωτέρω Καθηγητὴς ἐχαιρέτισε τὸ συμπόσιο στὴν Γερμανικὴ γλῶσσα καὶ ἐκήρυξε τὴν ἑναρξὴ τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ.

Ἐγιναν συνολικὰ περὶ τὶς 110 εἰσηγήσεις ὑπὸ ἰσαριθμῶν ὀμιλητῶν, προερχομένων ἀπὸ 22 ἔθνη καὶ ἀπὸ διάφορες χώρες τοῦ κόσμου. Οἱ εἰσηγήσεις ἀνεφέροντο στὴν γεωγραφία καὶ γεωλογία τῆς Ἐφέσου, στὴν κατοίκηση τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, στὰ ἀνευρεθέντα μέχρι σήμερα μινωϊκὰ καὶ μυκηναϊκὰ λείψανα στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀρτεμίου, στὴν ἐγκατάστασι τῶν Ἰώνων, στὴν γεωμετρικὴ καὶ ἀρχαϊκὴ περίοδο, στοὺς κλασσικοὺς χρόνους, στὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ.

Εἰδικώτερα ἐγένετο ἀναφορὰ στὴν ὑπὸ τοῦ βασιλέως Λυσιμάχου ἐπανίδρυση τῆς πόλεως τῆς Ἐφέσου καὶ στὴν ὑπὸ αὐτοῦ ὀχύρωσή

της. Παρατηρήθη όμως, ότι από τις μέχρι σήμερα ανασκαφικές έρευνες, δεν έχει αρκούντως αποκαλυφθή ή πόλη της Έφεσου της εποχής του Λυσιμάχου είτε γιατί ή ρωμαϊκή Έφεσος εκτίσθη επί της έλληνιστικής, είτε διότι οι ανασκαφές δεν έχουν ακόμη προχωρήσει και δεν έχει έρευνηθή αρκούντως ή περιοχή, όπου έκκειτο ό πυρήνας της πόλεως του Λυσιμάχου.

Τό έτος 133 π.Χ., ό βασιλεύς της Περγάμου Άτταλος ό Γ', με διαθήκη του έκληροδότησε τό κράτος του στούς Ρωμαίους και έτσι ή Έφεσος περιήλθε στην Ρώμη. Οί Ρωμαίοι έν συνεχεία κατέστησαν την Έφεσο Μητρόπολη της Έπαρχίας της Άσίας και ως έν τούτου την έμπορικωτέρα και πλουσιωτέρα πόλη της Μικράς Άσίας.

Σημαντικές καταστροφές υπέστη ή Έφεσος κατά τό έτος 263 μ.Χ. είτε από σεισμούς, είτε από την έπιδρομή τών Γόθων. Όμως ή πόλη άνοικοδομήθη, άκμάσασα μέχρι τόν 7ον αι. μ.Χ., όποτε κατεστράφη υπό τών Άράβων, αλλά συνέχισε νά κατοικηται μέχρι τις αρχές του 12ου αι. μ.Χ. Η πόλη κατεστράφη υπό τών σελτζουκιδών Τούρκων κατά τό έτος 1116 μ.Χ.

Η Έφεσος, ως γνωστόν, υπήρξε ή πατρίδα του μεγάλου Έλληνα φιλοσόφου Ηρακλείτου (6ος αι. π.Χ.), ό όποιος έτόνισε την συνεχή μεταλλαγή τών πραγμάτων και τών φαινομένων, με την φράση: *«πάντα ρεΐ, πάντα χωρεΐ και ούδέν μένει δις είς τόν αυτόν ποταμόν ούκ άν έμβαΐης»*. Επίσης είναι ή πατρίδα του Ιαμβογράφου Ιπώνακτος και του ζωγράφου Παρρασίου.

Ένωρίτατα διεδόθη ό Χριστιανισμός στην Έφεσο. Εκεί έδρασε ό Απόστολος Παύλος²¹, αργότερα δέ ό Ακύλας και ή Πρίσκιλλα²², ό Άλεξανδρεΐς Απολλώς²³ και ό Ιωάννης ό Θεολόγος²⁴. Τό κήρυγμα του Άποστόλου Παύλου συνήνητησε ζωηράν αντίδραση, έκδηλωθεΐσα κυρίως με την στάση του λαού, υποκινηθεΐσα υπό του Άργυροκόπου Δημητρίου και τών συναδέλφων του, οί όποιοι έφοβούντο ότι θα χάσουν την πελατείαν των, λόγω της διαδόσεως της νέας θρησκείας και της βαθμιαίας υποχωρήσεως και παρακμής της παλαιάς, μετά της όποίας ήσαν στενωΰς συνυφασμένοι²⁵.

21. Πράξ. 18, 19-21.

22. Πράξ. 18, 26.

23. Πράξ. 18, 24-28.

24. Άποκάλ. 2, 1-7.

25. Πράξ. 19, 23-31. *«Έγένετο δέ κατά τόν καιρόν εκείνον τάραχος ούκ όλίγος περί της όδοϋ. Δημήτριος γάρ τις όνόματι, άργυροκόπος, ποιών ναούς άργυρούς Άρτέμδος παρείχετο τοΐς τεχνΐταις εργασίαν ούκ όλίγην»* ούς συναθροΐσας και τούς περί τὰ τοιαύτα εργάτας είπεν Άνδρες, έπίστασθε ότι έν ταύτης της εργασίας ή εύπορία ήμΰν

Ἡ Ἐφεσος, σύμφωνα με ἀρχαιοτάτη παράδοση, ἀναφέρεται ὡς ὁ τόπος δράσεως τοῦ Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου, ὅπου καὶ φαίνεται ὅτι ἀπέθανε σὲ βαθὺ γῆρας καὶ ἐτάφη ἐκεῖ. Ἐπίσης ἡ Ἐφεσος σχετίζεται πρὸς τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου. Σύμφωνα με παλαιὰ σχετική παράδοση, ἐκεῖ ἔζησε τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς της ἡ Θεοτόκος, δεικνύεται δὲ σήμερα καὶ ἡ οἰκία, στὴν ὁποίαν — σύμφωνα με τὴν παράδοση — διέμενε.

Ἀνακοινώσεις, οἱ ὁποῖες ἀνεφέροντο στὴν Ἐφεσο κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ἔγιναν πολυάριθμες²⁶, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἑξῆς:

1. Paul Trebilco: «*Ἰουδαῖοι - Χριστιανοὶ καὶ οἱ ἐνώσεις στὴν Ἐφεσο. Συγκριτική ἐρευνα τῆς δομῆς τῶν ομάδων*».

2. Christian R. LeRoux: «*Ἡ Ἐφεσος σὺς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Γεωγραφικὴ καὶ Θεολογικὴ θεώρηση*».

3. Matthias Cünther: «*Ἡ ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν Ἐφεσο*».

Ὁ Εἰσηγητὴς ὑπεστήριξε ὅτι ναὶ μὲν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἔδρασε ἱεραποστολικῶς στὴν Ἐφεσο, πλὴν ὅμως τὰ ἀποτελέσματα τῆς δράσεώς του δὲν ὑπῆρξαν σπουδαῖα καὶ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς διεδόθη στὴν Ἐφεσο κυρίως διὰ τῆς δράσεως τῶν λοιπῶν ἐκεῖ δρασάντων, ἥτοι τοῦ Ἀλεξανδρέως Ἀπολλῶ, τοῦ Ἀκύλα καὶ τῆς Πρισκίλλης καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

Ὁ ἀνωτέρω Εἰσηγητὴς ἐδημοσίευσε πρόσφατα ἀξιόλογο διδακτορικὴ διατριβή, μὲ θέμα: «*Ἡ πρῶτος ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν Ἐφεσο*, Φρανκφούρτη 1995»²⁷. Ἡ γενομένη ἀνακοίνωση, ἀποτελεῖ τμήμα τῆς ὡς ἄνω διατριβῆς.

Ἐπηρεολούθησε συζήτηση, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐξεφράσθησαν διάφορες ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις, σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό.

4. Helmut Koester: «*Ἐφεσος καὶ Παῦλος στὴν πρωτοχριστιανικὴ γραμματεία*».

Ἡ εἰσήγησις περιεστράφη στὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν Ἐφεσο. Ὁ Εἰσηγητὴς κατέληξε σὲ παρόμοια μὲ

ἐσιν... ἀκούσαντες δὲ καὶ γενόμενοι πλήρεις θυμοῦ ἔκραζον λέγοντες· μεγάλη ἡ Ἄρτεμις Ἐφεσίων· καὶ ἐπλήσθη ἡ πόλις τῆς συγχύσεως...».

26. Ἐδημοσιεύθησαν ἤδη Περίληψεις τῶν ἀνακοινώσεων, πρόκειται δὲ νὰ δημοσιευθοῦν συντόμως καὶ τὰ κείμενα τῶν σχετικῶν εἰσηγήσεων.

27. M. Günther, *Die Frühgeschichte des Christentums in Ephesos*, Frankfurt a.M. 1995.

τὸν προηγούμενο ὁμιλητὴ συμπεράσματα, μὲ ὠρισμένους ὅμως δευτερευούσης σημασίας διαφοροποιήσεις.

5. Werner Jobst: «*Ἀρχαῖα ψηφιδωτὰ στὴν Ἐφεσο*».

Ἡ τέχνη τοῦ ψηφιδωτοῦ ἦτο, ὡς γνωστόν, εὐρύτατα διαδεδομένη στὸν ἑλληνορρωμαϊκὸ κόσμο. Δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ οἰκοδομήματα ἐκοσμούντο μὲ ἐντοιχία ψηφιδωτά, καθὼς καὶ μὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα. Οἱ μέχρι σήμερα ἀνασκαφῆς στὴν Ἐφεσο ἔχουν ἀποκαλύψει μεγάλον ἀριθμὸν ψηφιδωτῶν, ἐντοιχιῶν καὶ δαπέδων. Ὑπῆρχαν στὴν Ἐφεσο τοπικὰ Ἐργαστήρια ψηφιδωτῶν, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζουν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὰ ἀντίστοιχα Ἐργαστήρια στὴν νῆσον Κῶ καὶ τὰ λοιπὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους.

6. Βασιλικὴ Λυμπέρη: «*Ἡ πολιτικὴ σημασία τοῦ τόπου. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς Ἐφέσου, ὡς τόπου συγκλήσεως τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου*».

Ὑπεστηρίχθη, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τῆς Ἐφέσου γιὰ τὴν σύγκληση τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου δὲ ἦτο τυχαία, ἀλλὰ σκόπιμος, λόγῳ τῆς μεγάλης παραδόσεως τῆς λατρείας τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος στὴν Ἐφεσο. Ἡ Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, ἡ ὁποία συνήλθε στὸν ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Ἐφέσου τὸ ἔτος 431 μ.Χ. ἐδογματίσθη, ὅτι ἡ Παναγία πρέπει νὰ ὀνομάζεται «*Θεοτόκος*» καὶ οὐχὶ «*Χριστοτόκος*», ὅπως ἐπρέσβευαν οἱ αἵρετικοί.

7. Θεοδώρα Ἀντωνοπούλου: «*Ποσοτικὴ ἐπισκόπηση τῶν χριστιανικῶν - βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν Ἐφέσου καὶ Θεσσαλονίκης*».

Ἡ Ἐφεσο καὶ ἡ Θεσσαλονίκη ὑπῆρξαν σπουδαῖα χριστιανικὰ κέντρα ἤδη κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο. Οἱ μέχρι σήμερα ἀνασκαφῆς στὶς δύο αὐτὲς πόλεις ἔχουν φέρει στὸ φῶς πλῆθος ἐπιγραφῶν, γραμμένων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, μὲ μικρὸ ποσοστὸ γραμμένο στὴν λατινικὴ. Γιὰ τὶς ἐπιγραφὰς τῆς Ἐφέσου γενικὰ ἔχει ἐκδοθῇ ἓνα «*Σῶμα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἐφέσου*», τὸ ὁποῖο μέχρι σήμερα ἀριθμεῖ δώδεκα τόμους καὶ συνεχίζεται.

8. James Walter: «*Ἡ συνύπαρξη τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς αἰγυπτιακῆς λατρείας στὴν αὐτοκράτορικὴ Ἐφεσο*».

Κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους διαδίδεται μὲν ὁ Χριστιανισμὸς στὴν Ἐφεσο, ἐξακολουθεῖ ὅμως νὰ ἀσκῆται ἐκεῖ καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ λατρεία, ἰδιαίτερα δὲ εἶναι ἀγαπητοὶ οἱ: Ὅσιρις καὶ Ἰσις.

9. Vera Zaleskaya: «*Ἡ παράσταση ὁραμάτων τῆς Ἀποκαλύψεως (τοῦ Ἰωάννου) σὲ μνημεῖα τῆς Ἐφέσου τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ.*».

Ἀνεφέρθησαν πλείονα παραδείγματα, κυρίως πηλίνων Εὐλογιῶν τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ., ἐπὶ τῶν ὁποίων παρίστανται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ

ἐξῆς: ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Πρόχορος, ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου στήν Ἐφεσο καὶ παραστάσεις ὁραμάτων, ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου, ὅπως «ὁ ἱππέας» καὶ «τὸ φρέαρ τῆς ἀβύσσου» κ.λπ.

10. Youri Piatnitsky: «Ἡ λατρεία τῶν Ἐπτὰ Παίδων τῆς Ἐφέσου, σὲ μεταβυζαντινὲς εἰκόνες».

Ὁ Εἰσηγητὴς ἀνεφέρθη ἀρχικὰ στὸ παλαιὸν Συναξάριον τῶν ἁγίων Ἐπτὰ Παίδων τῆς Ἐφέσου καὶ στὴ συνέχεια παρουσίασε φωτεινὲς διαφάνειες μὲ παραστάσεις τῶν Ἐπτὰ Παίδων σὲ μεταβυζαντινὲς εἰκόνες, προερχόμενες κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ εἰδικώτερα ἀπὸ τὴν Ρωσία.

11. Andreas Thiel: «Τὸ αἶθριον τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (τῆς Ἐφέσου)».

Ὁ ἐν λόγῳ ἐρευνητὴς ἀνεφέρθη στὸ εὐρύχωρο αἶθριο, τὸ κείμενο δυτικὰ τοῦ νάρθηκα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στήν Ἐφεσο, καὶ ἔκανε διάφορες προτάσεις γραμμικῆς ἀποκαταστάσεως τῆς πιθανῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ αἵθριου, ἀναφερθεῖς συγχρόνως καὶ σὲ προβλήματα χρονολογίας τοῦ αἵθριου, τοῦ βαπτιστηρίου καὶ τῶν παρακειμένων προσκτισμάτων.

12. Cornelius Steckner: «Τὸ Ἐπισκοπεῖον τῆς Σάμου τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στήν Ἐφεσο ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ».

Ὁ Εἰσηγητὴς, ἀνασκαφὴς στήν Σάμο, παρουσίασε τὰ μέχρι σήμερα πορίσματα τῶν Γερμανικῶν ἀνασκαφῶν στὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Σάμου γενικώτερα καὶ εἰδικώτερα ἀνεφέρθη στὸ Ἐπισκοπεῖον τῆς Σάμου, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή του, τὴν χρονολογία καὶ τὰ συναφῆ προβλήματα.

13. Kazuo Asano: «Πρώιμες βυζαντινὲς θέσεις στήν περιοχή Ὀλιδενίζ (δυτικὴ Λυκία)».

Οἱ ἐπιστημονικὲς ἐρευνες ἐπεκτείνονται σὲ ὁλόκληρη τὴν Μικρὰ Ἀσία. Ἰδίᾳ στήν ΝΔ Μικρὰ Ἀσία (Λυκία) ἔχουν ἐντοπισθῇ τελευταῖα πολυάριθμα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, συνήθως κτισμένα στὸν τύπο τῆς βασιλικῆς, καθὼς καὶ πρώιμα βυζαντινὰ μνημεῖα. Ἡ Μικρὰ Ἀσία ἀπετέλει, ὡς γνωστόν, τὴν σπονδυλικὴ στήλη τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

14. Peter Schneider: «Οἰκοδομικὲς περίοδοι στήν Ἀρκαδιανὴ ὁδὸ (τῆς Ἐφέσου)».

Ἡ Ἀρκαδιανὴ ὁδὸς τῆς Ἐφέσου, ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀρχαῖο θέατρο καὶ συνδέει αὐτὸ μὲ τὸν λιμένα τῆς Ἐφέσου. Ἐχει μῆκος

περὶ τὰ 500 μ., ἔχει ἀνασκαφῇ καὶ ἐν μέρει στερεωθῇ καὶ ἀναστηλωθῇ. ὠνομάσθη «Ἀρκαδιανή» ἐπειδὴ ἔγιναν εὐρείας ἐκτάσεως ἐπισκευές αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀρκαδίου (395-408 μ.Χ.).

15. Ἰωάννης Βολανάκης: «Τὰ βαπτιστήρια τῆς Ἐφέσου καὶ ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ».

Ὁ Εἰσηγητής, ἀφοῦ ἐρεῦνησε διεξοδικῶς τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια, τὰ ἀποκαλυφθέντα μέχρι σήμερα στὴν Ἐφεσο, ἦτοι: τὸ βαπτιστήριον, τὸ κείμενον βόρεια τῆς δυτικῆς κεραίας τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Ἐφεσο καὶ τὸ βαπτιστήριον, τὸ κείμενον βόρεια τοῦ αἰθρίου τῆς μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Παναγίας, νότια τοῦ Ὀλυμπίου τῆς Ἐφέσου καὶ σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὶς φιλολογικὰς πηγὰς, προσεπάθησε νὰ ἀναπαραστήσῃ τὸν τρόπο τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν (4ον-6ον αἰ. μ.Χ.). Τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα κατέληξε ὁ ὑπογράφων, δύνανται νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς:

α) Οἱ ὑποψήφιοι πρὸς τὸ βάπτισμα, οἱ ὁποῖοι κατὰ κανόνα κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ἦσαν ἐνήλικοι, προετοιμαζόντο καταλλήλως περισσότερες ἑβδομάδες πρὸ τῆς τελέσεως τοῦ βαπτίσματος. Ἡ κατήχησις, ἡ ὁποία ἐλάμβανε χώραν πρὶν ἀπὸ τὸ βάπτισμα, περιελάμβανε τὴν διδασκαλίαν τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας.

β) Διὰ λόγους κυρίως παιδαγωγικοὺς, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μὴν κοινοποιοῦνται χριστιανικὰς ἀλήθειαις στοὺς μὴ μεμνημένους, ἐφηρμοζέτο ἀρχικὰ ἡ λεγομένη «πειθαρχία τοῦ ἀπορρήτου» (*Disciplina Arcana*). Σύμφωνα μὲ αὐτὴν, οἱ κατηχούμενοι δὲν ἐδίδασκοντο ὅλες τὶς χριστιανικὰς ἀλήθειαις, ἀλλὰ ὠρισμέναις ἀπὸ αὐτὰς ἐκοινοποιοῦντο σὲ αὐτοὺς μόνον μετὰ τὸ βάπτισμα²⁸.

γ) Μετὰ τὸ πέρας τῆς κατηχήσεως καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν ὠρισμένων, μεγάλων ἐορτῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους — Ἐπιφάνεια (6η Ἰανουαρίου), νύκτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου πρὸς τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα, Πεντηκοστή — ἐλάμβανε χώραν ἐπίσημα ἡ τελετὴ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος, τελουμένη ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου, κτίσματος

28. Ἰωάννης Χρυσόστομος, Ὁμιλία 40. Εἰς τὴν «Α' πρὸς Κορινθίους», *PG* 61, σ. 348: «Καὶ βοῦλομαι μὲν αὐτὸ σαφῶς εἰπεῖν, οὐ τοιμῶ δὲ διὰ τοὺς ἀμνηστους». Ἐπιφάνιος, «Πανάριον», *PG* 41, σ. 700 Α: «Μυστήρια δὲ δῆθεν παρ' αὐτῷ ἐπιτελεῖται, τῶν κατηχουμένων ὁρώντων». Πρβλ. Β. Στεφανίδην, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, σ. 110. Ἰ. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, σ. 20.

αὐτοτελοῦς, κειμένου παρὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴν συνήθως.

δ) Τὸ πρῶτο μέρος τῆς τελετῆς τοῦ βαπτίσματος ἐλάμβανε χώραν στὸν «ἐξώτερον» ἢ «προαύλιον οἶκον τοῦ βαπτίσματος»: ἐξορκισμοί, ἀπόταξη τοῦ Σατανᾶ, σύνταξη πρὸς τὸν Χριστὸν κ.λπ.

ε) Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος ἐλάμβανε χώραν στὸν «ἐσώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος» ἢ «φωτιστήριον», ὅπως ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν σχετικῶν ἐκκλησιαστικῶν πηγῶν. Ἀρχικὰ ἐβαπτίζοντο οἱ ἄνδρες κεχωρισμένως καὶ ἀκολούθως οἱ γυναῖκες. Οἱ ὑποψήφιοι γιὰ τὸ βάπτισμα ἐξεδύοντο τὰ ἱμάτια αὐτῶν. Τοὺς ἄνδρες ἐβοήθουν οἱ διάκονοι, ἐνῶ στὶς γυναῖκες συμπαρίσταντο οἱ διακόνισσες²⁹.

στ) Ἀκολούθως ἐλάμβανε χώραν ἡ χρῆσις δι' ἁγίου ἐλαίου τῶν ὑποψηφίων γιὰ τὸ βάπτισμα. Πρόκειται γιὰ τὴν πρὸ τοῦ βαπτίσματος χρῆσις καὶ οὐχὶ διὰ τὸ μυστήριον τοῦ Χρίσματος.

ζ) Στους καθεδρικοὺς ναοὺς, τοὺς κειμένους στὴν ἔδραν τοῦ ἐπισκόπου, κατὰ τὴν τελετὴ τοῦ βαπτίσματος παρευρίσκετο ἐνδεχομένως καὶ ὁ ἐπίσκοπος. Ἐκάθητο ἐπὶ θρόνου, κειμένου συνήθως ἐντὸς τῆς ἀψίδας, τῆς εὐρισκομένης ἀνατολικά τοῦ φωτιστηρίου. Οἱ ὑποψήφιοι γιὰ τὸ βάπτισμα ἴσταντο ἐνώπιον τοῦ ἐπισκόπου, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλλε σὲ αὐτοὺς διάφορες ἐρωτήσεις προκειμένου νὰ διαπιστώσῃ, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ἦσαν κάτοχοι τῶν βασικῶν διδασκαλιῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὥριμοι γιὰ τὸ βάπτισμα. Κατόπιν οἱ ὑποψήφιοι ἀπήγγελλαν πρὸ τοῦ ἐπισκόπου τὸ σύμβολον τῆς πίστεως³⁰ καὶ ἀκολούθως κατήρχοντο στὴν κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος.

η) Ἀμέσως μετὰ ἐλάμβανε χώραν ἡ τελετὴ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος, πραγματοποιοιούμενη διὰ τριπλῆς καταδύσεως καὶ ἀναδύσεως τῶν βαπτιζομένων στὸ ὕδωρ τῆς κολυμβήθρας. Τὸ βάπτισμα ἐτελεῖτο ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου καὶ τῶν πρεσβυτέρων, ἐνῶ οἱ διάκονοι ἐβοήθουν καὶ συνεπαρίσταντο.

θ) Μετὰ τὸ βάπτισμα ἐλάμβανε χώραν ἡ τέλεσις τοῦ μυστηρίου τοῦ Χρίσματος. Ἀρχικὰ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν νεοφύτων ἐπέθετε τὴν

29. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι οἱ ποδιὲς τῶν παραθύρων τοῦ βαπτιστηρίου κατὰ τὴν παλαιοχρ. ἐποχὴ ἦσαν ἀρκοῦντως ὑψηλὰ τοποθετημέναι, ὥστε νὰ εἶναι πρακτικῶς ἀδύνατον νὰ παρακολουθοῦν ἄνθρωποι, ἐκτὸς τοῦ βαπτιστηρίου ἱστάμενοι, τὰ ἐντὸς αὐτοῦ τελούμενα.

30. Διευτυπώθη ἡ θεωρία, ὅτι ἐκ τῶν ἀρχικῶν βαπτιστηρίων συμβόλων τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν, προέκυψεν ἀργότερα τὸ ἐπίσημον σύμβολον τῆς πίστεως, γενόμενον ἀποδεκτὸν δι' ὁλόκληρον τὸ πλῆρωμα τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας (Σύμβολον Νικαίας - Κωνσταντινουπόλεως).

χειρά του ὁ ἐπίσκοπος ἢ ὁ πρεσβύτερος καὶ ἀνεγίνωσκε ἢ ἀπήγγελλε σχετικὴν εὐχὴν. Ἀργότερα τὸ Χρῆσμά ἐτελεῖτο διὰ χρίσεως μετ' Ἁγίου Ἐλαίου (Μύρον), διάφορον τοῦ ἡγιασμένου ἐλαίου, τοῦ χρησιμοποιουμένου κατὰ τὴν προβαπτισματικὴν χρῆση.

ι) Μετὰ τὸ Χρῆσμα ἐνεδύνοντο οἱ νεόφυτοι ποδῆρεις, λευκοὺς χιτῶνες καὶ φέροντες ἀναμμένες, λευκὰς λαμπάδες, περιεφέροντο τρεῖς φορὲς περὶ τὴν κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος. Στὴν συνέχεια μετέβαιναν ὁμαδικῶς στὸν παρακείμενον τοῦ βαπτιστηρίου κυρίως ναόν, ὅπου ἐτελεῖτο ἡ Θεία Λειτουργία.

ια) Οἱ νεοφώτιστοι ἠδύναντο νὰ παρακολουθήσουν γιὰ πρώτη φορὰ τὴν Θεϊαν Λειτουργίαν μέχρι τέλους καὶ ἐκοινωνοῦσαν τῶν ἀχράντων μυστηρίων.

ιβ) Κατὰ τὴν ἐπακολουθοῦσαν ἑβδομάδα οἱ νεόφυτοι δὲν ἐπετρέπετο νὰ πλυσθῶν. Ὅκτὼ ἡμέρες μετὰ τὸ βάπτισμα προσήρχοντο στὸ βαπτιστήριον, ὅπου ἐλάμβανε χώραν ἡ Ἀκολουθία τῆς Ἀπολούσεως.

IV. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΕΦΕΣΟΥ

Μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν μέχρι σήμερα ἀποκαλυφθέντων μνημείων στὴν πόλιν τῆς Ἐφέσου καὶ στὴν γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχὴν. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγεται καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς χριστιανικῶν μνημείων, προερχομένων κυρίως ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πρωτοβυζαντινὴ καὶ τὴν κυρίως βυζαντινὴ περίοδο. Τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Βασιλικὴ Παναγίας.

Ἐντὸς τοῦ ὠχυρωμένου τμήματος τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἐφέσου, ΒΔ τοῦ μεγάλου θεάτρου, βόρεια τῆς Ἀρκαδιανῆς ὁδοῦ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν λιμένα, ἔκειτο κατὰ τὰ προχριστιανικὰ χρόνια τὸ Ὀλυμπεῖον. Στὸ κέντρο αὐτοῦ ὑψώνετο ὁ περικαλλὴς ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ πέριξ αὐτοῦ εὐρύχωρος χώρος. Στὴν νοτιὰ πλευρὰ τῆς αὐλῆς τοῦ Ὀλυμπεῖου ἔκειτο μεγάλων διαστάσεων στοά, ὀνομαζομένη ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῆς «Μουσεῖον» (διαστ. 260X30 μ. περίπου). Ἡ στοὰ αὕτη ἔπαθε σημαντικὰς ἀλλοιώσεις ἀπὸ πυρκαϊὰ κατὰ τὸ ἔτος 263 μ.Χ., πιθανῶς κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων ἐναντίον τῆς Ἐφέσου. Ἐκτοτε τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο, μέχρι τὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ὅποτε ἀνεστηλώθη καὶ μετεσκευάσθη σὲ χριστιανικὸν ναόν, τιμώμενον στὸ ὄνομα τῆς Παναγίας.

Εἰδικότερα, τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ διεμορφώθη ὡς ἑξῆς: τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου μετεσκευάσθη σὲ μίαν μεγάλην, τρίκλιτον παλαιохριστιανικὴ βασιλική. Τὸ κυρίως σῶμα αὐτῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπὸ Δ πρὸς Α. Τὸ μεσαῖον κλίτος εἶναι εὐρύτερον τῶν πλαγίων καὶ περατοῦται σὲ μίαν μεγάλην, ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Α, ἡ ὁποία ἐγγράφεται ἐντὸς ὀρθογωνίου, σύμφωνα μὲ συριακὰ πρότυπα. Ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος κεῖνται δύο αὐτοτελῆ, τετραγώνου κατόψεως προσκίσματα, ἐν εἶδει Παστοφορίων. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος διεμορφώθη σὲ τρίστω αἶθριο. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Τὸ μαρμάρινο ὑπέρθυρο τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ μνημείου φέρει πλούσιο ἀνάγλυφο διάκοσμο καὶ ἐφ' ἐνὸς στίχου τὴν ἐγχάρακτη, μεγαλογράμματῃ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία σὲ μεταγραφῇ ἔχει ὡς ἑξῆς:

«+ Ἑστῆ ἡ σύνταξις τοῦ περιθύρου ἐπὶ Ἰωάννου τοῦ ἀγιοπάτου ἀρχιεπισκο(όπου) +».

Ὁ μνημονευόμενος Ἰωάννης Ἀρχιεπίσκοπος Ἐφέσου, εἶναι ἐκεῖνος, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ὁποίου μετεσκευάσθη ἢ ἐπεσκευάσθη τὸ οἰκοδόμημα, ὅτε καὶ ἐχαράχθη ἡ ὡς ἄνω ἐπιγραφή.

Στὸ μέσον περίπου τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ αἹθρίου ἀνηγέρθη τὸ βαπτιστήριον. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν «ἐξώτερον» ἢ «προαύλιον οἶκον τοῦ βαπτίσματος», τὸν «ἐσώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος» ἢ «φωτιστήριον» καὶ τὸ χρισμάριον. Τὸ φωτιστήριον ἀποτελεῖται ἀποκεντρικὸ πυρῆνα ὀκταγωνικῆς κατόψεως, φέροντος τροῦλλον καὶ ἀπὸ ὀρθογωνίου κατόψεως περιδρομον. Στὶς τέσσερις ἐσωτερικὰς γωνίας τοῦ ὀκταγωνικοῦ πυρῆνα τοῦ φωτιστηρίου ἀνοίγονται ἰσάριθμες κόγχες, ὥστε νὰ σχηματίζεται εἶδος τετρακόγχου.

Στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος. Αὕτη ἀποτελεῖται ἀπὸ κυλινδρικοῦ σχήματος πυρῆνα (ἐσωτ. διαστ., διαμέτρου 2,20, σωζόμενο βάθος 1,10, ἀρχικὸ βάθος 1,50 μ. περίπου). Στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς κολυμβήθρας ὑπάρχει ἀνὰ μία κλίμακα, φέρουσα βαθμίδες χρησιμεύουσες γιὰ τὴν ἀνάβασι καὶ ἀνοδο τῶν βαπτιζομένων.

Στὴν ΒΔ ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ φωτιστηρίου ὑπάρχει δεύτερη κολυμβήθρα, χρησιμεύουσα εἴτε γιὰ τὸ βάπτισμα τῶν νηπίων, εἴτε γιὰ τὴν διαφύλαξιν τοῦ ἐλαίου, τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιούμενου, εἴτε τέλος γιὰ τὴν ἀπόλυσιν τῶν νεοφύτων.

Στὴν βασιλικὴ τῆς Παναγίας τῆς Ἐφέσου συνήλθε τὸ ἔτος 431

μ.Χ. ἡ Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, γι' αὐτὸ καὶ καλεῖται «*βασιλικὴ τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου*».

Κατὰ τὸν 7ον αἰ. μ.Χ. τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ἀρχικῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς μετετράπη σὲ τρίκλιτη βασιλικὴ μετὰ τρούλλου, στηριζομένου ἐπὶ ἰσχυρῶν πεσσῶν. Τέλος κατὰ τὸν 10ον αἰ. μ.Χ. κατεσκευάσθη καὶ ἑτέρα τρίκλιτη βασιλικὴ μετὰ τρούλλου, κειμένη μεταξὺ τῆς ἀψίδας τῆς παλαιᾶς, τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικῆς καὶ τῆς ἀψίδας τῆς προηγουμένης βασιλικῆς μετὰ τρούλλου³¹.

2. Ἐπισκοπεῖον.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1990 ἀνασκάπτεται τὸ ἀνατολικὰ τῆς βασιλικῆς τῆς Παναγίας κείμενο Ἐπισκοπεῖον³². Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ εἶναι σύγχρονο πρὸς τὴν α' φάση τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.).

Τὸ Ἐπισκοπεῖον, ἥτοι ἡ κατοικία τοῦ ἐπισκόπου τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἐφέσου κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴ, περιλαμβάνει ἓνα μεγάλο περιστύλιο, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀνηγέρθησαν οἱ διάφοροι αὐτοῦ χώροι, ἥτοι δωμάτια, αἶθουσες ὑποδοχῆς, βοηθητικὰ διαμερίσματα κ.λπ. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη ἓνα Λουτρὸ καὶ μία Βεσπασιανὴ (ἀποχωρητήριον). Τὸ Caldarium τοῦ Λουτροῦ αὐτοῦ εἶχε ὑπόκαυστο, ἐνῶ τὸ Frigidarium ἔφερε ὀρθομαρμάρωση. Τὸ Λουτρὸ (Θέρμαι) συνεδέετο ἀρχικὰ μὲ τὸ Ἐπισκοπεῖον διὰ μίας εἰσόδου, ἡ ὁποία ὁμως ἐντοιχίσθηκε ἀργότερα³³.

Τὸ Ἐπισκοπεῖον ὑπέστη σοβαρὲς ζημιές κατὰ τὸ ἔτος 654/655 μ.Χ., ἐξ αἰτίας τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ στὴν συνέχεια ἐγκατελείφθη. Ὁ ἐπίσκοπος μετώκισε στὴν περιοχὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (ὑψωμα Ayasoluk). Τὸ οἰκοδόμημα τοῦ Ἐπισκοπεῖου τῆς Παναγίας κατέρρευσε καὶ στὴν συνέχεια ἐπεχώσθη³⁴.

31. Σημειωτέον, ὅτι οἱ γνώμες μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν τῆς βασιλικῆς τῆς Παναγίας διίστανται τόσο ὥς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν διαφόρων φάσεων τοῦ μνημείου, ὅσον καὶ ὥς πρὸς τὴν μορφήν καὶ τὴν χρησιμότητα ὠρισμένων τμημάτων αὐτοῦ. Ἐνταῦθα παρατίθενται οἱ νεώτερες ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν τῆς βασιλικῆς.

32. Συνήθιζετο, κατὰ τὴν παλαιοχρ. ἐποχὴ καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, νὰ ἀνεγείρεται πλησίον χριστιανικῶν βασιλικῶν οἰκία, προοριζομένη ὡς κατοικία τοῦ ἐπισκόπου καὶ οἰκία γιὰ τὸν πρεσβύτερο, καλουμένη Πρεσβυτέρειον. Ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν παλαιοχρ. ἰδίᾳ ἐποχὴν, οἱ χριστιανικὲς βασιλικὲς ἀπετέλουν τὸ κέντρο τῆς ζωῆς τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

33. G. Wiplinger, *Ephesos* (1995), σ. 156, πίν. 208.

34. P. Scherrer, *Ephesos* (1995), σ. 184-185.

3. Βυζαντινὸν ἀνάκτορον.

Ἀνατολικά τοῦ Ἐπισκοπείου τῆς Ἐφέσου καὶ σὲ ἀπόσταση 70 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό, κεῖνται τὰ ἐρεῖπια ἐκτεταμένου οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ ἐθεωρήθη ὡς Λουτρό, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ βυζαντινὸ ἀνάκτορο.

Στὴ θέση αὐτὴ κεῖνται ἐπίσης λείψανα Λουτροῦ, τὰ ὁποῖα ὁμως ἀνήκουν σὲ οἰκοδόμημα Θερμῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., τῶν ὁποίων ὁ προσανατολισμὸς ἀκολουθεῖ ἐκεῖνον τῆς ἀρχαίας «πομπικῆς ὁδοῦ», ἡ ὁποία ἔκειτο πλησίον αὐτῶν. Αὐτὲς οἱ Θέρμες περιελήφθησαν ἀργότερα σὲ ἓνα ἄλλο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο εἶχε διαφορετικὸ προσανατολισμὸ καὶ ποὺ ἐμφανίζει τὴν ἐξῆς διάταξη: διὰ μέσου μίας αἵθουσας μήκους 45.00 μ., ἡ ὁποία ἔφερε δύο ἀψίδες, ἤρχετο κανεῖς σὲ μίαν ἄλλην τετράκογχο αἵθουσα, ἐμβαδοῦ 260 μ², ἡ ὁποία ἀνατολικά ὀδηγεῖ σὲ μίαν ἐτέραν μικρὰν αἵθουσα μὲ ἀψίδα. Νότια αὐτῆς εἶναι προσκεκολλημένο ἓνα παρεκκλήσιο.

Πρόκειται γιὰ δημόσιο οἰκοδόμημα καὶ ἐρμηνεύθη ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς του, ὡς τὸ ἀνάκτορο τοῦ Proconsuls τῆς ὑστερας ἀρχαιότητος ἢ τοῦ βυζαντινοῦ Στρατηγοῦ, τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ μετὰ τὸ ἔτος 610 μ.Χ. ἰδρυθέντος θέματος, τὸ ὁποῖον ἔφερε τὴν ὀνομασίαν «Θρακέσιον».

Ἐὰν θεωρηθῇ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἀνωτέρω οἰκοδομήματος ὡς ἀνάκτορου ὀρθῇ, τότε παρατηρεῖται ὅτι στὴν πόλιν τῆς Ἐφέσου, ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, ἔκειντο τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, τὸ πολιτικὸ καὶ τὸ θρησκευτικὸ κέντρο τῆς περιοχῆς³⁵.

4. Βασιλικὴ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

ΒΑ τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἐφέσου καὶ σὲ ἀπόσταση δύο χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, ΒΑ τοῦ Ἀρτεμισίου καὶ σὲ ἀπόσταση 300 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό, ἐπὶ τοῦ νοτίου τμήματος ὑψώματος, κειμένου βορείως τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ Selçuk, πρῶην Ayasoluk, κεῖνται τὰ λείψανα τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου³⁶.

35. P. Scherrer, *Ephesos (1995)*, σ. 188-189, πίν. I. Σημειωτέον ὅτι στὴν πόλιν τῆς Ρόδου τῶν χρόνων τῆς Ἱπποτοκρατίας (1309-1522 μ.Χ.), ἔκειντο ἐπίσης τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, τὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸ πολιτικὸ κέντρο τῆς περιοχῆς, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἐντὸς τοῦ ὠχυρωμένου τμήματος τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως, τοῦ καλουμένου «Κολλάκκιον», ἔκειτο τὸ ἀνάκτορον τοῦ Μεγάλου Μαγίστρου καὶ νότια αὐτοῦ ὁ καθεδρικὸς ναὸς τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ. Φαίνεται δέ, ὅτι καὶ ἐνταῦθα συνεχίζεται παλαιότερη παράδοση.

36. Γ. Σωτηρίου, *Ἀρχαιολογία*, σ. 361-364, εἰκ. 227 (κάτοψη).

Τὸ μνημεῖο ἀνεκάλυψε τὸ ἔτος 1921-1922 μ.Χ. ὁ Καθηγητὴς Γεώργιος Ἀγγ. Σωτηρίου καὶ ἀνεσκάφη αὐτὸ ἐν μέρει³⁷. Τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐσυνέχισαν αὐστριακοὶ ἀρχαιολόγοι κατὰ τὰ ἔτη 1927-1931³⁸. Ἡ ἔρευνα ὠλοκληρώθη καὶ τμήματα τοῦ μνημείου ἐστερεώθησαν ἢ ἀνεστηλώθησαν³⁹.

Σύμφωνα μὲ ἀρχαία παράδοση τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., στὴν θέσιν αὐτὴ ἔκειτο ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ὁ ὁποῖος ἐπέκρασε τὸ τελευταῖο διάστημα τῆς ζωῆς του στὴν Ἐφεσο καὶ σὲ βαθὺ γῆρας ἀπέθανε ἐκεῖ καὶ ἐτάφη⁴⁰.

Ἦδη κατὰ τὶς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. κατεσκευάσθη ἄνωθεν ὑπογείων δωματίων, φερομένων ὡς τοῦ τόπου τῆς ταφῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τετραγώνου κατόψεως οἰκοδόμημα, «μνήμη» καλούμενον (διαστ. 18.00 X 18.00 μ.). Τοῦτο ἔφερε ἰσχυροὺς πεσσοὺς στὶς γωνίες καὶ πρὸ αὐτῶν ὑπῆρχαν τοποθετημένοι κίονες. Πεσσοὶ καὶ κίονες ἐστήριζαν τὴν σταυροθολιακὴ στέγη τοῦ κυρίου⁴¹.

Περὶ τὸ ἔτος 400 μ.Χ. ἀνηγέρθη στὸν ἴδιον χώρον μία παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ σὲ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ⁴². Ἡ νοτία, δυτικὴ καὶ βορεῖα κεραία τοῦ σταυροῦ ἦσαν τρίκλιτες, ἐνῶ ἡ ἀνατολικὴ ἦτο πεντάκλιτη. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας καὶ πρὸ αὐτοῦ αἶθριο.

Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' (527 - 565 μ.Χ.) ἀνηγέρθη στὴν ἴδια θέσιν ἑτέρα βασιλική, μήκους 130.00 μ. καὶ πλάτους 65.00 μ., σὲ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ⁴³. Τὸ σταυροειδὲς μεσαῖο

37. Γ. Σωτηρίου, «Ἀνασκαφαὶ τοῦ ἐν Ἐφέσῳ ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου», Α.Δ. 1929, σ. 89-228.

38. Πρόκειται γιὰ τοὺς: J. Keil, F. Miltner, καὶ H. Hörmann. Πρβλ. J. Keil, «Ausgrabungen in Ephesos», *JÖAI* 1928, σ. 65-67 καὶ 1930, σ. 62-70.

39. Τὸ δυτικὰ τοῦ νάρθηκα τοῦ ναοῦ κείμενον εὐρύχωρον αἶθριον, ἀνεσκάφη καὶ ὄρησε ἡ ἀναστήλωσή του, ἡ ὁποία ἔχει προχωρήσει ἀρκετά.

40. Προκόπιος Καισαρεύς, (ἐκδόση Βόννης, σ. 310): «Χώρόν τινα πρὸ τῆς Ἐφεσίων πόλεως ἐν ὀρθῷ κείμενον ξυνέβαιεν εἶναι... ἐνταῦθα νεῶν οἱ ἐπιχώριοι ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις Ἰωάννην τῷ Ἀποστόλῳ ἀνέθηκαν... τούτον Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς, βραχύν τε ὄντα καὶ καταπεπονηκότα τῷ μήκει τοῦ χρόνου, καθελὼν ἐς τὸ ἔδαφος, ἐς τοσόνδε μεθηρμόσατο μεγέθους καὶ κάλλους, ὥστε ξυνελόντι εἰπεῖν ἐμφερέστατος καὶ παντάπασιν ἐνάμιλλος τῷ ἱερῷ ἔστιν, ὅπερ ἐν πόλει τῇ βασιλίδι τοῖς Ἀποστόλοις ἀνέθηκεν πᾶσιν». Πρβλ. Γ. Σωτηρίου, *Ἀρχαιολογία*, σ. 362.

41. W. Wiplinger, *Ephesos* (1995), σ. 50-51, πίν. 63-65.

42. R. Scherrer, *Ephesos* (1995), σ. 192-196.

43. Μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, σὲ σχῆμα σταυροῦ ἀνεσκάφη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη στὴν πόλιν τῆς Ρόδου καὶ στὴν συμβολὴ τῶν ὁδῶν Χειμάρρας καὶ Π. Μελά. Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἐμφανίζει τουλάχιστον δύο οἰκοδομικὰς περιόδους καὶ

κλίτος τῆς βασιλικῆς αὐτῆς ἐκαλύπτετο μὲ ἕξι κτιστούς, ἡμισφαιρικούς τρούλλους, φερομένους ἐπὶ ἰσχυρῶν πεσσῶν καὶ κίωνων. Ὁ κεντρικὸς τρούλλος ἦτο χαμηλότερος τῶν ἄλλων καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν ἔκειτο ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως εὐρύχωρος νάρθηκας καὶ πρὸ αὐτοῦ μεγάλων διαστάσεων τετράστιο αἶθριο (διαστ. 47.00 X 34.00 μ.).

Βαπτιστήριον.

Βόρεια τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ ναοῦ ἦτο προσηρημένο τὸ Βαπτιστήριον. Τοῦτο ἀπετέλει ἰδιαίτερο πρόσκτισμα καὶ περιελάμβανε τρεῖς ἐπὶ μέρους χώρους, ἦτοι:

α) Προαύλιος ἢ ἐξώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος.

Ἡ πρὸς Βορρᾶν προέκταση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα τῆς βασιλικῆς, ἀπετέλει τὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ προαυλίου ἢ ἐξωτερικοῦ οἴκου τοῦ βαπτίσματος.

Πρόκειται γιὰ ὀρθογωνίου κατόψεως χώρον, ὁ ὁποῖος ἐκαλύπτετο μὲ ἡμικυλινδρική ὀροφή. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ χώρου αὐτοῦ βαίνει ἀπὸ Ν πρὸς Β. Ἡ βορεία αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα, ἡ ὁποία ἐγγράφεται ἐντὸς ὀρθογωνίου.

β) Ἐσώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος ἢ φωτιστήριον.

Τὸ φωτιστήριον κεῖται ἀνατολικά τοῦ προαυλίου οἴκου τοῦ βαπτίσματος. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀκταγωνικῆς κατόψεως πυρῆνα⁴⁴, ὁ ὁποῖος ἐγγράφεται ἐντὸς τετραγώνου. Τὸ φωτιστήριον ἐκαλύπτετο μὲ κτιστόν, ἡμισφαιρικὸν τρούλλον. Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες αὐτοῦ ἔφεραν ἐντοίχια ψηφιδωτά, τμήματα τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὶς ἀνασκαφές.

παρουσιάζει πολλὰς ἀναλογίαις πρὸς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τῆς Ἐφέσου. Πρβ. Ἡ. Κόλλιαν, Α.Δ. 24, 1969, σ. 464-467· Α.Δ. 25, 1970, σ. 527. Ἰ. Βολανάκης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 329.

44. Ὁ ἀριθμὸς ὁκτὼ ἔχει προφανῶς συμβολικὴ σημασία. Κατὰ μίαν ἀποψη συμβολίζει τὴν ὀγδόην ἡμέραν τῆς δημιουργίας, ἦτοι τὴν νέαν δημιουργίαν. Σύμφωνα μὲ ἑτέραν ἀποψη σχετίζεται πρὸς τὴν κατὰ τὴν 8ην ἡμέραν λαβοῦσα χώραν Ἀνάστασιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οἱ βαπτιζόμενοι, διὰ τοῦ βαπτίσματος μετέχουν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Ὡς γνωστόν, ἡ συμβολικὴ σημασία τῶν ἀριθμῶν εἶναι ἀρχαιοτάτη, ἀπαντᾷ δὲ ἰδίᾳ μεταξὺ τῶν Πυθαγορείων.

Στὸ κέντρο τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος, ἀποτελούμενη ἀπὸ κυλινδρικοῦ σχήματος πυρήνα (διαμέτρου 1,20 μ., σωζόμενον βάθος 0,78 μ., ἀρχικὸ βάθος 1,30/1,50 μ. περίπου). Στὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς κολυμβήθρας κεῖται ἀνὰ μία κτιστὴ κλίμακα. Οἱ δύο αὐτὲς κλίμακες ἐχρησίμευαν γιὰ τὴν κάθοδο καὶ τὴν ἀνοδο τῶν βαπτιζομένων στὴν κολυμβήθρα. Πέριξ τῆς κεντρικῆς κολυμβήθρας ἔκειντο τρεῖς μικρότερες κολυμβήθρες, χρησιμεύουσες εἴτε γιὰ τὸ βάπτισμα τῶν νηπίων, εἴτε γιὰ τὴν διαφύλαξη τοῦ ἁγίου ἐλαίου, τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιουμένου, εἴτε τέλος γιὰ τὴν ἀπόλωση τῶν νεοφωτιστῶν.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ φωτιστηρίου καὶ στὸ μέσον αὐτῆς ἀνοίγεται μία θύρα, φέρουσα μαρμάρινο περιθύρωμα, στὸ ἀνώφλιο τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἐγγράρακτη ἐπιγραφή, ἀποτελούμενη ἐκ τριῶν στίχων, ἥτοι:

«+ Ἐσθὴ ἡ σύνταξις τῶν περιθύρων καὶ ἐκτίσθη ἡ πᾶσα πρόσοψις τοῦ σηκρήτου, ἐπὶ Ἰωάννου τοῦ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου, οἰκονομοῦντος Ἰωάννου, τοῦ ἐλαχίστου διακόνου +».

Παρόμοια ἐπιγραφή, ἀναφέρουσα τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἰωάννην, ὑπάρχει, ὡς ἤδη προανεφέρθη καὶ στὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς τῆς Παναγίας τῆς Ἐφέσου.

γ) Χρισμάριον.

Ἀνατολικὰ τοῦ φωτιστηρίου εἶναι προσκεκολλημένο τὸ Χρισμάριον. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐκαλύπτετο μὲ κτιστὴ, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ Χρισμαρίου βαίνει ἀπὸ Ν πρὸς Β. Ἡ βορεία αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα, ἡ ὁποία ἐγγράφεται ἐντὸς ὀρθογωνίου.

Προβλήματα προκύπτουν, ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ βαπτιστηρίου. Φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ αἵθριου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁπότε πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὸν 5ον αἰ. μ.Χ. Ἡ ὅλη ὁμως αὐτοῦ μορφή καὶ διάταξις, μπορεῖ κάλλιστα νὰ τὸ κατατάξῃ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (6ος αἰ. μ.Χ.). Βέβαια δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι μὲν παλαιότερον, ὁμως ἀνεκαίνισθη ριζικῶς κατὰ τὸν 6ον αἰ. μ.Χ.

5. Ἀνατολικὸν Γυμνάσιον, κοιμητηριακὴ βασιλική.

Ἀμέσως βόρεια τῆς Πύλης τῆς Μαγνησίας κεῖται ἓνα ἐκτεταμένο οἰκοδομικὸ συγκρότημα Θερμῶν-Γυμνασίου, μὲ συνολικὴ ἔκταση 130.00 X 107.00 μ. περίπου. Τοῦτο προέρχεται ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Μεταξὺ Θερμῶν-Γυμνασίου καὶ Πύλης Μαγνησίας ἀνηγέρθη στὰ τέλη τοῦ 4ου ἀρχὲς 5ου αἰ. μ.Χ. ἓνας χριστιανικὸς ναὸς, ὁ ὁποῖος ἦτο κοιμητηριακός⁴⁵, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μεγάλου ἀριθμοῦ τάφων πέριξ αὐτοῦ.

Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' (527-565 μ.Χ.) ἀνηγέρθη στὴν ἴδια θέσῃ μία τρίκλιτη βασιλικὴ (διαστ. 35.00 X 17.00 μ.)⁴⁶. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ χωρίζεται μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Τὸ μεσαῖον κλίτος περατοῦται σὲ μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Α, ἡ ὁποία ἐγγράφεται ἐντὸς ὀρθογωνίου, σύμφωνα μὲ συριακὰ πρότυπα.

Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Τὰ δάπεδα τῆς βασιλικῆς ἐκαλύπτοντο μὲ ψηφιδωτά. Ἡ βασιλικὴ κατεστράφη πιθανῶς ἀπὸ πυρκαϊά, κατὰ τὸ α' τρίτο τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἔκτοτε ἐγκατελείφθη.

6. Ἀρτεμίσιον, χριστιανικὸς ναός, Παναγίας (ῖ)

Ἐνα ἀπὸ τὰ λαμπρότερα οἰκοδομήματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἦτο, ὡς γνωστόν, τὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Ἐφέσου. Μετὰ ὅμως τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ φυσικὸ ἦτο νὰ παρακμάσῃ.

Τὸ ἔτος 1965 ἐσυνεχίσθησαν οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὸ Ἀρτεμίσιον ὑπὸ τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρύματος καὶ συνεχίζονται μέχρι σήμερα⁴⁷. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη οἱ ἐρευνες διευθύνονται ὑπὸ τοῦ ἀρχαιολόγου, ἀρχιτέκτονος καὶ φίλου κ. Anton Bammer.

Τὸ ἔτος 263 μ.Χ. ἐλεηλατήθη τὸ Ἀρτεμίσιον ὑπὸ τῶν Γότθων. Ἡ πραγματικὴ αὐτοῦ καταστροφὴ ὅμως ἔλαβεν χώραν μετὰ τὸ 400 μ.Χ., ὅταν ἀπηγορεύθη ἡ ἀρχαία, ἐθνικὴ λατρεία. Ὁ βωμὸς καὶ ἡ περιβάλλουσα τὸν ναὸν στοὰ ἀπεμακρύνθησαν προφανῶς, ἐπωλήθησαν ἢ μετεφέρθησαν τὰ ὑλικά στὸν γῶρον τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκεῖ ὡς οἰκοδομικὰ ὑλικά.

Στὸ Ἀρτεμίσιον κατεσκευάσθη τὸν 5ον αἰ. μ.Χ. μία χριστιανικὴ

45. Μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη παλαιοχρ. κοιμητηριακὴ βασιλικὴ ἀνεσκάφη στὴν Ἀρχαία Κόρινθο καὶ στὴν θέσιν «Μπέη» (Κόρινθος, βασιλικὴ Ε). Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι τόσοι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὅσοι καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἀπηγόρευον τὴν ταφὴν ἐντὸς τῶν κατεκρινέντων περιοχῶν. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν περίοδον ἀπαντᾷ ἡ συνήθεια τῆς ταφῆς νεκρῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν ναῶν, γιὰ ἄλλους λόγους (θηρησκευτικούς).

46. P. Scherrer, *Ephesos* (1995), σ. 72-73, πίν. I.

47. P. Scherrer, *Ephesos* (1995), σ. 46-59.

ἐκκλησία⁴⁸. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν κατεσκευάσθησαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους στὶς μακρὲς, ἐσωτερικὲς πλευρὲς τοῦ σηκοῦ τοῦ Ἀρτεμίου πεσσοί, οἱ ὅποιοι προφανῶς ἐχρησίμευαν, γιὰ νὰ στηρίζουν τὴν ὀροφὴ τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ. Ἀνευρέθησαν λείψανα τῶν πεσσῶν αὐτῶν. Ὅμως δὲν ἀνευρέθη ἀψίδα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ.

Οἱ πεσσοὶ εἶχαν μέγεθος 4,40 X 3.00 μ., ἐνῶ οἱ ἀνατολικοί, γωνιακοὶ πεσσοὶ ἦσαν ἀκόμη μεγαλύτεροι. Σὲ ἐκάστη μακρὰ πλευρὰ ἔκειντο ὀκτῶ πεσσοί, ἡ δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἀπόσταση ἦτο 15.00 μ. Συνεπῶς ὁ ναὸς αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους χριστιανικοὺς ναοὺς τῆς Ἐφέσου. Μέχρι τώρα ἀνευρέθη μόνον ἓνα κιονόκρανο, προσωριζόμενο γιὰ ἓναν κίονα (διαμ. 0,53 μ.).

Δὲν εἶναι γνωστόν, σὲ ποῖον Ἅγιον ἦτο ἀφιερωμένος ὁ χριστιανικὸς αὐτὸς ναὸς, ὁ ἐπὶ τοῦ Ἀρτεμίου κείμενος. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ Ἀρτεμίσιον ἦτο ἀφιερωμένο πλέον τῶν χιλίων ἐτῶν στὴν λατρεία τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος, εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν βασίμως, ὅτι ὁ χριστιανικὸς ναὸς τοῦ Ἀρτεμίου ἦτο πιθανώτατα ἀφιερωμένος στὴν Θεοτόκον⁴⁹.

Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ λατρεία τῆς Παναγίας στὴν Ἐφεσο ἔχει μία μακρὰ παράδοση εἴτε στὴν μεγάλη βασιλικὴ τῆς Παναγίας, τὴν εὐρισκομένη νότια τοῦ Ὀλυμπίου, εἴτε στὴν λεγομένη «οἰκία τῆς Παναγίας» (Maryemana Evi), ἡ ὁποία φθάνει μέχρι σήμερα, εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ μόνον λόγω τῆς μακραίωνος λατρείας τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος στὴν Ἐφεσο⁵⁰.

7. Βυζαντινὴ Μονὴ (;) δυτικὰ βασιλικῆς ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

ΒΔ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ σὲ ἀπόσταση εἴκοσι μέτρα περίπου ἀπὸ αὐτήν, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο,

48. P. Scherrer, *Ephesos*-(1995), σ. 56-57.

49. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ μὲ ἄλλα ἀρχαῖα Ἱερά, προχριστιανικῶν χρόνων. Ὡς γνωστόν, ὁ Παρθενὼν στὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν μετεβλήθη σὲ χριστιανικὴν βασιλικήν, ἐπ' ὀνόματι τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας Ἰσως κατ' ἀρχὴν καὶ ἀργότερα πρὸς τιμὴν τῆς Παναγίας τῆς Ἀθηνιωτίσσης. Διαφεύγει πολλῶν τὴν προσοχὴν ὅτι ὁ Παρθενὼν ἐχρησίμευσε γιὰ μακρότερο χρονικὸ διάστημα ὡς ναὸς τῆς Παναγίας Παρθένου, ἀπὸ ὅτι ὡς ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου. Πρβλ. Γ. Σωτηρίου, «Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος», Α.Δ. 1929, σ. 169-171, πίν. 2 (κάτοψη).

50. Ὅσον περισσότερον μελετᾷ ὁ ἐρευνητὴς τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ λατρεία καὶ τὸν Χριστιανισμόν, τόσον καὶ περισσότερες ἀναλογίαι, ἀντιστοιχίαι, θρησκευολογικὰ παράλληλα καὶ ἐπιδράσεις τῆς πρώτης ἐπὶ τοῦ δευτέρου διαπιστώνει.

ΒΑ τοῦ Τεμένους «*Ἰσά-Μπέη*» (τοῦ ἔτους 1375 μ.Χ.) καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτό, ἀπεκαλύφθη ὕστερα ἀπὸ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἓνας χριστιανικὸς ναὸς καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὸν διάφορα προσκτίσματα⁵¹.

Ὁ ναὸς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες, ἐκάστη ἀπὸ τρεῖς κίονες ἀποτελουμένη, σὲ τρία κλίτη. Οἱ κίονες φέρονται ἐπὶ βάσεων καὶ ἐστέφοντο ὑπὸ κιονοκράνων.

Τὸ μεσαῖο κλίτος εἶναι εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ περατοῦται σὲ μίαν μεγάλην, ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Α. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται μία εἴσοδος. Τὰ πλάγια κλίτη περατοῦνται πρὸς Α σὲ εὐθείες πλευρές. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου κλίτους ἀνοίγεται ἀνὰ μία εἴσοδος. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Στὸ μέσον τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκα ἀνοίγεται ἀνὰ μία εἴσοδος.

Στὴ νοτία καὶ στὴν βορεία πλευρὰ τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ἀπεκαλύφθησαν διάφοροι χώροι. Οἱ ἀνασκαφεῖς ὑποθέτουν ὅτι πιθανῶς πρόκειται γιὰ μίαν βυζαντινὴ Μονή, κειμένη στὴν θέσιν αὐτὴ καὶ ἡ ὁποία εἶναι μεταγενέστερη τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ παλαιότερη τοῦ Τεμένους τοῦ «*Ἰσά-Μπέη*»⁵², χρονολογουμένου στὸν 14ον αἰ.

8. Ἀρχαῖο Στάδιο, χριστιανικὸς ναὸς, βασιλική (;

Στὴν ΒΔ πλευρὰ τοῦ ὁρους Panagirdağ, ΝΑ τοῦ Γυμνασίου τοῦ Βεδίου καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτό, ἐντὸς τοῦ ὠχυρωμένου τμήματος τῆς πόλεως τῆς Ἐφέσου καὶ ἀνατολικά τοῦ Ὀλυμπίου, κείται τὸ ἀρχαῖο Στάδιο. Τοῦτο ἦτο ἀνέκαθεν ὁρατό, ἡ ἀρχαιολογικὴ ὁμως ἔρευνα τοῦ χώρου αὐτοῦ ἄρχισε μόλις τὸ ἔτος 1993. Τὸ μήκος τοῦ Σταδίου ἀνέρχεται στὰ 180 μ. Ἡ σφενδόνη αὐτοῦ ἔχει διαστάσεις περίπου 50.00 X 40.00 μ.

51. P. Scherrer, *Ephesos (1995)*, σ. 224-225, πίν. 2.

52. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1375 μ.Χ. μέχρι σήμερα τὸ Τέμενος τοῦ «*Ἰσά-Μπέη*» ἐδέσποζε τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ἐνῶ δὲν ἦτο τίποτα γνωστὸ γιὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ γιὰ τὴν παρακείμενη Βυζαντινὴ Μονή. Ὑστερα ἀπὸ τὴν διενέργειαν συστηματικῶν ἐρευνῶν, ἀπεκαλύφθησαν τόσον τὰ εἱρεπία τῆς λαμπρᾶς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ὅσον καὶ τῆς πλησίον αὐτῆς κειμένης Βυζαντινῆς Μονῆς. Κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ Τεμένους «*Ἰσά-Μπέη*», φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς οἰκοδομικὰ ὕλινά λίθοι, ὀπτόπλινθοι καὶ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα.

Οί σεισμοί τοῦ ἔτους 262 μ.Χ. κατέστρεψαν ὁλόκληρα τμήματα τοῦ Σταδίου. Ἀκολούθως ἐπεσκευάσθη μερικῶς τοῦτο. Σεισμοί, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 359 καὶ 366 μ.Χ., ἐπέφεραν σοβαρὲς ζημιές πιθανῶς καὶ πάλιν στὸ Στάδιο.

Κατὰ τὸν 5ον αἰ. μ.Χ. ἀνηγέρθη στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ Σταδίου ἕνας χριστιανικὸς ναός⁵³, ἀπὸ τὸν ὁποῖον μέχρι σήμερα ἔχει ἀνασκαφὴ μόνον τὸ αἶθριο. Πιθανώτατα πρόκειται γιὰ μία παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ἡ ὁποία ἀνηγέρθη στὸν χώρον αὐτόν. Γύρω ἀπὸ τὸν ναὸν αὐτὸν ὑπῆρχε χριστιανικὸ κοιμητήριον, τὸ ὁποῖον ἦτο σὲ χρῆσιν ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ καὶ τοῦλάχιστον μέχρι τὸν 12ον αἰ. μ.Χ.

9. Οἰκία τῆς Παναγίας (Maryemana Evi).

Νότια τῆς πόλεως τῆς Ἐφέσου καὶ σὲ ἀπόσταση 7 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, ἐπὶ τῶν δυτικῶν παρειών τοῦ ὑψώματος Aladağ, κεῖται ἕνα μικρὸ χριστιανικὸ ναῦδριον, κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Οἱ τοῖχοι αὐτοῦ εἶναι ἐξωτερικὰ ἀρμολογημένοι. Μεταξὺ τῶν λίθων τῆς τοιχοποιίας παρεμβάλλονται ὀπτόπλινθοι.

Τὸ ναῦδριον αὐτὸ ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ καλύπτεται μὲ τροῦλλο καὶ ἡμικυλινδρική ὀροφή στὸ δυτικὸ αὐτοῦ τμήμα. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος, ἡ ὁποία εἶναι τοξωτὴ ἄνω. Τὸ ναῦδριον αὐτὸ ὀνομάζεται «*Μονὴ παρὰ τὶς τρεῖς πύλες*» (Monastiri Üç Kapu). Τὸ ναῦδριον προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 13ον αἰ. μ.Χ. καὶ ἔχει ἀνεγερθῇ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἀρχαίου οἰκοδομήματος⁵⁴.

Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῶν Λαζαριστῶν τῆς Σμύρνης, ἡ ὁποία ὅμως δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ 19ου αἰ. μ.Χ., τὸ ναῦδριον αὐτὸ ἀνηγέρθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖο ἐχρησίμευε ὡς κατοικία τῆς Θεοτόκου, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ ἐπὶ γῆς βίου Αὐτῆς, ὅταν ἦλθε καὶ ἔμεινε στὴν Ἐφεσο, πλησίον τοῦ ἡγαπημένου μαθητοῦ τοῦ Κυρίου, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου⁵⁵.

Ἀσχετα ἀπὸ τὸ ἐὰν πράγματι στὴν θέσιν αὐτὴ ἔκειτο ἡ οἰκία τῆς Θεοτόκου ἢ ὄχι, εἶναι γεγονὸς, ὅτι ὁ χώρος αὐτὸς ἀποτελεῖ κέντρον λατρείας τῆς Θεοτόκου, στὸ ὁποῖον ἔρχονται ὡς προσκυνητὲς πιστοὶ

53. P. Scherrer, *Ephesos* (1995), σ. 168-169, πίν. 2.

54. P. Scherrer, *Ephesos* (1995), σ. 66-69, πίν. 1-2.

55. Πρβλ. Ἰω. 19, 26-27: «*Ἰησοῦς οὖν ἰδὼν τὴν μητέρα καὶ τὸν μαθητὴν παρεστῶτα ὃν ἡγάπα, λέγει τῇ μητρί· γύναι, ἰδε ὁ υἱός σου. εἰτα λέγει τῷ μαθητῇ· ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου. καὶ ἀπ' ἐκείνης τῆς ὥρας ἔλαβεν ὁ μαθητὴς αὐτὴν εἰς τὰ ἴδια*».

τριῶν μεγάλων μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν, ἤτοι: Ἑβραῖοι, Χριστιανοὶ καὶ Μουσουλμάνοι, ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου.

10. Κοιμητήριον τῶν ἁγίων Ἑπτὰ Παίδων.

Ἐντὸς τοῦ ὠχυρωμένου τμήματος τῆς πόλεως τῆς Ἐφέσου, ΒΑ τοῦ ἀρχαίου Θεάτρου καὶ σὲ ἀπόσταση ἐνὸς χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, στὶς ΒΑ πλαγιὲς τοῦ ὁρους Panagirdağ, κεῖται τὸ Κοιμητήριον τῶν ἁγίων Ἑπτὰ Παίδων, τῶν ἐν Ἐφέσῳ Κοιμηθέντων⁵⁶.

Σύμφωνα μὲ παλαιὰν φιλολογικὴν παράδοση, πρόκειται γιὰ τὴν θέση, ὅπου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν διωγμῶν τῶν χριστιανῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Δεκίου (249-252 μ.Χ.), ἐπτὰ νέοι χριστιανοί, κατέφυγαν σὲ ἓνα σπήλαιο, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ ἐνεκλείσθησαν, κατὰ τὸ ἔτος 252 μ.Χ. Ἐκεῖ ἐκοιμήθησαν καὶ τὰ σώματά των, καθὼς καὶ τὰ ἱμάτια αὐτῶν παρέμειναν ἀδιάφθορα ἐπὶ 194 ἔτη, ὅταν κατὰ τὸ ἔτος 446 μ.Χ., ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ (408-450 μ.Χ.), ἐξύπνησαν, ὡς ἀπόδειξη τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν στὴν σωματικὴ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν.

Τὰ ὀνόματα τῶν Ἑπτὰ Παίδων τῆς Ἐφέσου εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸ σχετικὸ Συναξάριο: α) Ἀντωνῖνος, β) Διονύσιος, γ) Ἰάμβλιχος, δ) Ἐξακουστοδιανός, ε) Κωνσταντῖνος, στ) Μαξιμιανός καὶ ζ) Μαρτινιανός⁵⁷.

Τὸ ἀρχαιότερο σχετικὸ κείμενο προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. καὶ συνετάχθη ἀπὸ Σύρο, πιθανῶς στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα. Ἀργότερα ὁ Γρηγόριος τῆς Τούρας τὸ μετέφρασε στὰ λατινικὰ (De gloria martyrum 1,95). Τοῦτο ἀπετέλεσε τὴν ἀπαρχὴν τῆς σχετικῆς μουσουλμανικῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία περιελήφθη στὴν 18 Σούρα τοῦ Κορανίου⁵⁸.

Τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν εὐρήματα στὸ καλούμενο «Κοιμητήριον τῶν Ἑπτὰ Παίδων», δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση τοῦ χώρου αὐτοῦ μὲ ἐκεῖνο τῶν Ἑπτὰ Παίδων τῆς Ἐφέσου. Περαιτέρω παραλλαγὴς τῆς ἱστορίας αὐτῆς ὑπάρχουν στὴν κοπτικὴ καὶ τὴν ἀρμενικὴ γλῶσσα.

Τὸ παλαιότερο τμήμα, τοῦ δημιουργηθέντος στὴν Ἐφεσο κέντρου προσκυνητῶν, ἀποτελεῖ ἓνα νεκροταφεῖο, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται

56. P. Scherrer, *Ephesos* (1995), σ. 66-69, πίν. 1-2.

57. Ἡ μνήμη τῶν ἁγίων Ἑπτὰ Παίδων, τῶν ἐν Ἐφέσῳ κοιμηθέντων, ἀναγράφεται στὸ σχετικὸ Συναξάριο, ὅτι τελεῖται τὴν 4ην Αὐγούστου καὶ τὴν 22αν Ὀκτωβρίου.

58. Κοράνιον, ΙΗ' 8-26. Γ. Πεντάκης, *Ἱερὸ Κοράνιο*, σ. 210-211. Σύμφωνα μὲ τὴν σχετικὴ διήγησιν τοῦ Κορανίου, ΙΗ', 24: «Οἱ νέοι οὗτοι ἔμειναν εἰς τὸ ἄντρον τριακόσια καὶ ἐννέα ἔτη». Βλ. Γ. Πεντάκης, *Ἱερὸ Κοράνιο*, σ. 211.

άσφαλῶς στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. καὶ τὸ ὁποῖο ἦτο σὲ χρῆση γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Τοῦτο κεῖται γύρω ἀπὸ μίαν βαθεῖα, ἐντὸς τοῦ ὅρους φθάνουσα φάραγγα, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ ἓνα μικρὸ ταφικὸ κτίσμα καὶ δέκα (!) ὑπόγειους χώρους, στοὺς ὁποίους κανεῖς ἐβλεπε τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων.

Ἐντὸς βραχέος χρόνου, μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ Κοιμητηρίου αὐτοῦ, ἀνηγέρθη ὑπεράνω τῶν τάφων ἓνας χριστιανικὸς ναός, ὁ ὁποῖος ἐπεκοινώνει μὲ κλίμακα, κειμένην στὴν βορεία πλευρὰ τοῦ προθαλάμου, μετὰ τῶν ὑπογείων χώρων τοῦ συγκροτήματος. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἔφερε ἓναν κεντρικὸν χώρον, ὁ ὁποῖος ἐκαλύπτετο μὲ τροῦλλο καὶ ἐκοσμεῖτο μὲ πολύχρωμα ψηφιδωτὰ δάπεδα. Τὸ Ἱερὸ Βῆμα ἦτο τετραγώνου κατόψεως, ὑπερυψωμένο τοῦ λοιποῦ χώρου τοῦ ναοῦ καὶ ἔφερε μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Α. Στὸ μέσον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἔκειτο ἡ Ἁγία Τράπεζα.

Δυτικὰ τοῦ ναοῦ ἔκειτο μία ταφικὴ αἶθουσα, καλυπτομένη μὲ ἡμικυλινδρική ὀροφή, ἡ ὁποία ὁμως συντόμως δὲν προσέφερε ἀρκετὸν χώρον γιὰ τὶς ταφές, μὲ ἀποτέλεσμα συνεχῶς νὰ κατασκευάζωνται διαφόρων μορφῶν τάφοι εἴτε ἀνοιγόμενοι ἐντὸς τοῦ ἐδάφους, εἴτε κτιζόμενοι μὲ ὀπτοπλίνθους, μέχρι τελικῶς τῆς κατασκευῆς περὶ τῶν 700 τάφων, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιήθησαν περισσότερες τῆς μιᾶς φορὲς.

Κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν ἀπεκαλύφθησαν πλεον τῶν 2000 πηλίνων λύχων, οἱ ὁποῖοι χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Ἀνεκαλύφθησαν καὶ λίγες σχετικὰ ταφικὲς ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., μεταξὺ δὲ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ ἐκείνες τῶν τριῶν διακόνων.

Ὁ ναὸς ἀνηγέρθη κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ, περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., σύμφωνα μὲ τὴν φιλολογικὴ παράδοση, ἡ ὁποία συμφωνεῖ ἀπολύτως πρὸς τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα.

Περισσότερα στοιχεῖα ἀναμένονται νὰ ἔλθουν στὸ φῶς, ἀπὸ τὴν ἤδη προγραμματισμένη περαιτέρω ἀνασκαφικὴ ἐρευνα τοῦ μνημείου.

11. Τὸ σπήλαιο καὶ ἡ φυλακὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

α) Τὸ σπήλαιο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

Στὴν βορεία πλαγιά τοῦ ὑψώματος Bülbüldag, σὲ ὑψόμετρο 100 μ. περίπου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ καλούμενο «Σεράπειον», κεῖται ἓνα οἰκοδομικὸ συγκρότημα, τὸ ὁποῖο

ἀπεκαλύφθη τὸ ἔτος 1900, ὑπὸ τοῦ O. Benndorf⁵⁹.

Τὸ σπήλαιον⁶⁰, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται καὶ ἡ ὀνομασία τῆς περιοχῆς, εἶναι μία ἐν μέρει φυσικὴ καὶ ἐν μέρει τεχνητὴ αἶθουσα (διαστ. 15.00 X 2.00 μ. περίπου), ἡ ὁποία ἀπολήγει σὲ ἓνα κάπως εὐρυχωρότερο δωμάτιο. Αὐτὸ ἀρχικὰ εἶχε πλακόστρωτο δάπεδο, κείμενο κατὰ 0,20 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ὑπολοίπου χώρου. Στὴν νοτία αὐτοῦ πλευρὰ εὐρίσκονται δύο, διαφόρου μεγέθους ἡμικυκλικὲς κόγχες, κείμενες σὲ ὕψος 0,50 μ. ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου. Μία τρίτη κόγχη, ἡ ὁποία φθάνει μέχρι τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου, κειμένη δεξιὰ τῆς εἰσόδου, φέρει λείψανα τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα.

Τὸ ἐπάνω (νεώτερο) στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν, φέρει ἐπιγραφὰς μὲ κάρβουνο ἢ κιμωλία καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν 20ὸν αἰ. μ.Χ. Πολὺ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἀρχαιότερο στρώμα τοιχογραφιῶν, τὸ ὁποῖο φέρει πολυάριθμα χαράγματα, περιλαμβάνονται σύντομες δεήσεις, ὅπως π.χ. «*Κύριε βοήθει τῷ δούλῳ Σου Τιμοθέῳ*» καὶ ἐπικλήσεις πρὸς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον.

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἀνηγέρθη ἓνας προθάλαμος (διαστ. 8.00 X 5.00 μ.), μετὰ τρούλλου, πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ σπηλαίου, τὸ ὁποῖο ἀπετέλεσε τὴν πραγματικὴν αἰτία γιὰ ὅλους τοὺς ἄνευγερθέντες στὴν θέσιν αὐτὴ χώρους, οἱ ὁποῖοι ἔφεραν θρησκευτικὸ χαρακτηριστὴρ καὶ ἐχρησίμευαν γιὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας.

β) Ἡ φυλακὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

Ἐπὶ τοῦ ὑψώματος Bülbüldağ διατηροῦνται τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου τείχους, τὸ ὁποῖο περιέβαλλε τὴν πόλιν τῆς Ἐφέσου. Ἐνας πύργος τοῦ τείχους αὐτοῦ, κείμενος πλησίον τοῦ καλουμένου «Λόφου τοῦ Ἀστυάγῃ», κτισμένος κατὰ τὸ ισόδομον σύστημα καὶ ἔχων ὀρθογωνίου σχήματος καὶ μεγάλου μεγέθους δόμους ἐξ ἀσβεστολίθων καὶ ὀρθογωνίου σχήματος εἰσόδους, τοξωτὲς ἄνω, ἀναφέρεται ἀπὸ τοῦ 17ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἐξῆς ὡς «*ἡ φυλακὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*»⁶¹.

V. ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΒΓΑΡΟΥ

Στὴν ἔκθεσιν τῆς Βιέννης: «*Ἐφεσος, 100 χρόνια αὐστριακῶν ἐρευνῶν, 1895-1995*», ἐκτίθεται, ὡς ἤδη προανεφέρθη, ἐγγράρακτη ἐπὶ

59. P. Scherrer, *Ephesos (1995)*, σ. 154-155, πίν. 1-2.

60. Τὰ σπήλαια, στὴν μακράκαινα λατρευτικὴ παράδοση τῶν ἀνθρώπων, ἔχουν, ὡς γνωστόν, μεγάλη σπουδαιότητα. Πρβλ. τὸ Ἰδαῖον καὶ Δικταῖον ἄνδρον στὴν Κρήτη, τὸ σπήλαιον τῆς Γεννήσεως στὴν Βηθλεὲμ κ.ἄ.

61. P. Scherrer, *Ephesos (1995)*, σ. 156-157, πίν. 1-2.

φαιοχρώμου μαρμάρου επιγραφή, ή οποία άπεκαλύφθη κατά την διάρκεια τών ανασκαφών του έτους 1899 μ.Χ. στην βόρεια πλευρά της Άρκαδιανής οδού της Έφεσου και χρονολογείται στον 5ον/6ον αι. μ.Χ. (Kunsthistorisches Museum Wien, Antikensammlung, Inv. III, 1072).

Ο Άβγαρος ό Ε', βασιλεύς της Όσροηνής, επικαλούμενος Ουχάμα, ήτοι «Μέλας», κατά τον Τάκιτον, έβασίλευσε από τδ έτος 4 π.Χ. έως τδ 7 μ.Χ. και από τδ 18 έως τδ 50 μ.Χ.

Κατά τον εκκλησιαστικόν ιστορικόν Ευσέβιο Παμφίλου ή Καισαρείας (263-339)⁶², ό οποίος εύρε στα άρχεία της πρωτευούσης της Έδέσης και μετέφρασε έκ της συριακής στην έλληνική γλώσσα τις δύο σχετικές έπιστολές, ό Άβγαρος προσεκάλεσε τον Ίησουν Χριστόν, για να άκούση την θεία διδασκαλία Του και να θεραπευθή παρ' Αυτού από την νόσον από την όποιαν έπασχε. Ο Ίησους Χριστός άπήντησε στον Άβγαρο, ότι δέν ήδύνατο μέν να έλθη προς αυτόν, αλλά θα του έστέλνε, μετά την Άνάληψή του στους ούρανούς, έναν μαθητήν Του (τον Θαδδαϊόν ή Άδδαϊόν).

Η απόκρυφος Διδαχή του Άποστόλου Θαδδαίου, ή οποία έγγραφη περι τά τέλη του 4ου αι. και στίς άρχές του 5ου αι. μ.Χ., αναφέρει στο πρώτο μέρος της, ότι ό Χριστός άπήντησε προφορικώς στην πρόσκληση του Άβγάρου και προσθέτει ότι ό αυλικός Άνανίας έφιλοτέχνησε εικόνα του Κυρίου, την όποία ό Άβγαρος παρέλαβε και έφύλασσε στα άνάκτορα.

Η περι Άβγάρου Ουχάμα ή Ουκάμα παράδοση έχει πιθανόν την άφετηρία της στην έποχή του Άβγάρου του Θ' (179-216 μ.Χ.), όποτε έπεκράτησε ό Χριστιανισμός στην χώραν εκείνην. Μία σοβαρά ένδειξη περι του ότι ή άλληλογραφία του Άβγάρου δέν είναι δυνατόν να χρονολογηθή πριν από τις άρχές του 3ου αι. μ.Χ., είναι ότι ή έπιστολή του Ίησου Χριστού προς τον Άβγαρον περιέχει στοιχεία του «Δια τέσσάρων» Εύαγγελίου του Τατιανού.

Ο Ευσέβιος Καισαρείας παραδίδει τά σχετικά κείμενα⁶³, τά όποία κατά βάση συμφωνούν με εκείνα της επιγραφής της Έφεσου, αν και παρätηρούνται δευτερευούσης σημασίας αποκλίσεις, παραλλαγές και προσθήκες, οι όποιες όφείλονται πιθανώς στην ταλαιπωρία, την όποιαν υπέστη τδ κείμενο του Εύσεβίου, κατά την μακροαίωνα φιλολογική παράδοση του έργου του.

62. P. Altaner, *Patrologie* (1995), σ. 217-225.

63. Ευσέβιος Καισαρείας, «Εκκλησιαστική Ίστορία», Α' 13, 6-10, *ΒΕΠΕΣ*, τ. 19 (1959), σ. 220-221.

Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἐφέσου εἶναι γραμμένο σὲ μεγαλογράμματη ἑλληνικὴ γραφή, ἄνευ ἀποστάσεως τῶν λέξεων καὶ ἄνευ σημείων στίξεως καὶ περιλαμβάνει ἔνδεκα συνολικὰ στίχους. Τὸ μάρμαρο, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐχαράχθη ἡ ἐπιγραφή ἔχει ὑποστεί μερικὲς ἀλλοιώσεις στὰ πλάγια, ἐνῶ στὸ κείμενο ὑπάρχουν μικρὰς ἐκτάσεως φθορές. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἐφέσου εἶναι σχετικὰ εὐανάγνωστο καὶ σὲ μεταγραφὴ ἔχει ὡς ἐξῆς⁶⁴:

¹ «+ Αὐγαρος Οὐκάμα τοπά[ρ]χης Ἰησοῦ ἀγαθῷ σωτῆρι ἀναφανέντι ἐν πόλι Ἱεροσολύμων χέριν ἤκουστέ μοι τὰ περὶ σοῦ καὶ τῶν σῶν ἰαμάτων, ὡς ἄνευ ² φαρμάκων καὶ βωτάνων ὑπ[ὸ] σοῦ γινομένων. Τυφλοὺς ἀναβλέπειν ποιεῖς, χωλοὺς πε[ρ]ιπατῖν, λεπροὺς καθαρίζεις καὶ ἀκάθαρτα πνεύματα καὶ δέμονας ἐκβάλλεις, ³ καὶ τοὺς ἐν μακρονο[σίᾳ] βασανιζομένους θεραπεύεις καὶ νεκροὺς ἐγείρεις. Κ[αὶ] ταῦτα πάντα ἀκούσας περὶ σοῦ, κατὰ νοῦν ἐθέμην τὸ ἕτερον τῶν δύο, ⁴ ἢ ὅτι σοὶ εἶ ὁ υἱ(ὸ)ς τοῦ Θεοῦ καὶ καταβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς ταῦτα, ἢ ὅτι σοὶ εἶ ὁ Θεὸς καὶ καταβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς ταῦτα. Διὰ τοῦτο γράψας ⁵ ἐδεήθην σου σκυλῆναι πρὸς με καὶ τὸ πάθος, ὃ ἔχω, θεραπεῦσαι. Ἦκουστέ μοι γάρ, ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι καταγογγύουσιν σου καὶ βούλονται κακῶς σε. Πόλις δὲ μ[οι] ⁶ ἐστὶν μικροτάτη καὶ σεμνή, ἣτις ἐξαρκεῖ ἀμφοτέροις +.

⁷ + Τὰ ἀντιγραφέντα παρὰ τοῦ Δεσπότη, διὰ Ἀνανίου Ταχυδρόμου.

⁸ + Μακάριος ὁ πιστεύσας ἐν ἐμοί, μὴ ἑωρακώς με. Γέγραπτε γὰρ περὶ ἐμοῦ: «Οἱ ἑωρακότες με μὴ πιστεύουσιν ἐν ἐμοί» καὶ «οἱ μὴ ἑωρακότες μ[ε] ⁹ πιστεύουσιν καὶ ζήσονται [τ]ε». Περὶ δὲ οὗ ἔγραψας μοι ἐλθῖν πρὸς σε, δέον ἔστι, πάντα δι' αὐτὴν ἀπεστάλην πληρῶσαντα πάντα καὶ μετὰ τὸ παθεῖν ¹⁰ τὰ πάντα, ἀναληφθῆναι πρὸς τὸν ἀποστείλαντά με. Καὶ ἐπιδὼν ἀναλημφθῶ, ἀποστελλῶ τινα τῶν μαθητῶν μου, ὅστις εἰάσεται σου ¹¹ τὸ πάθος καὶ ζώῃν σοι παράσχῃ καὶ τοῖς σὺν σοὶ ὥσιν καὶ τῇ πόλι τῇ σῇ, μηδένα τῶν ἐχθρῶν τῶν σῶν, ἐξ οὗ ἦαντ' αὐτῆς, ἔχιν ἢ σὺν ποτε + ».

Ἡ ἀξία, τὴν ὁποίαν κέκτηται τὸ κείμενον αὐτὸ διὰ τὴν ἐπιστήμην εἶναι προφανές. Παρόμοιες ἐπιγραφές, μὲ τὸ κείμενο τῆς μεταξὺ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἀβγάρου διεξαχθείσης — κατὰ τὴν παράδοσιν — ἀλληλογραφίας, φαίνεται νὰ ὑπῆρχαν ἀρκετὲς κατὰ τὴν παλαιохριστιανικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, κείμενες σὲ μέρη ἐμφανῆ, γιὰ νὰ ἀναγινώσκωνται ἀπὸ τοὺς διερχομένους.

64. Κατὰ τὴν μεταγραφὴν τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς τηρεῖται ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου, τίθενται ὅμως σημεία στίξεως.

VI. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΦΕΣΟΝ

Κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τῶν τελευταίων ἑκατὸν χρόνων στὴν πόλη τῆς ἀρχαίας Ἐφέσου καὶ στὴν γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχὴ, ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρύματος καὶ σὲ στενὴ συνεργασία μετὰ τῶν Τούρκων συναδέλφων των, ἀπεκαλύφθησαν πολυάριθμα ἀρχαῖα οἰκοδομήματα, ἀλλὰ καὶ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα μᾶς παρέχουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία, τὴν καθημερινὴ ζωὴ, τὴν τέχνη καὶ τὸν πολιτισμὸ γενικώτερα τῶν κατοίκων τῆς Ἐφέσου. Ὡρισμένα ἀπὸ τὰ εὐρήματα αὐτὰ κεῖνται κατὰ χώραν, ἀλλὰ ἔχουν μεταφερθῇ καὶ φυλάσσονται ἢ ἐκτίθενται στὸ Μουσεῖον τῆς Ἐφέσου (Selçuk), ἐνῶ ἄλλα ἔχουν μεταφερθῇ καὶ φυλάσσονται ἢ ἐκτίθενται στὸ «Μουσεῖο τῆς Ἐφέσου» τῆς Βιέννης.

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν εὐρημάτων αὐτῶν, ἱκανὸς ἀριθμὸς προέρχεται ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ ἐποχὴ καὶ φωτίζει τὴν ἱστορία τῆς Ἐφέσου κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς καὶ τοὺς πρωτοβυζαντινοὺς χρόνους. Ἀναφέρονται ἐδῶ κατ' ἐπιλογὴν καὶ τελείως ἐνδεικτικὰ, ὠρισμένα ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ αὐτὰ εὐρήματα τῆς Ἐφέσου, ἥτοι:

Α) Ἐφεσος, ἀρχαία πόλη, Ἀρχαιολογικὸς χώρος.

1. Ἐπιγραφὴ Α, Ἰωάννου καὶ Λεοντίου.

Ἡ πόλη τῆς Ἐφέσου ἦτο κτισμένη σύμφωνα μὲ τὸ λεγόμενον «Ἰπποδάμειον σύστημα»⁶⁵, ἥτοι διεσχίζετο ὑπὸ μεγάλων ὁδῶν, οἱ ὁποῖες ἐτέμνοντο καθέτως μεταξὺ των. Ὑπῆρχαν πλατεῖες εὐρύχωρες καὶ εἶχαν προβλεφθῇ χώροι γιὰ τὰ δημόσια καὶ ιδιωτικὰ οἰκοδομήματα. Μία ἀπὸ τίς σημαντικώτερες ὁδοὺς τῆς Ἐφέσου εἶναι ἡ λεγομένη «Ἀρκαδιανὴ ὁδός», ἡ ὁποία ἐνώνει τὸ Θέατρο μετὰ τοῦ λιμένος καὶ περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο ἤδη λόγος.

Βόρεια τῆς Ἀρκαδιανῆς ὁδοῦ καὶ κάθετα πρὸς αὐτὴν ὑπάρχει μία πάροδος, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς παρόδου αὐτῆς κεῖται μία-στήλη-ἀπὸ-φαιόχρωμο-μάρμαρο, φέρουσα ἐγχάρακτη, μεγαλογράμματη, δεκάστιχη ἐπιγραφὴ, ἡ ὁποία σὲ μεταγραφὴ ἔχει ὡς ἑξῆς:

«¹ [+ Ἐγέν]νετο ἡ στρώσ[ις]
[τῆς] Πλατείας ταύτης
[—]ο ἔνθεν, ἕως τοῦ εὐ-

65. Σύμφωνα μὲ τὸ «Ἰπποδάμειον σύστημα» εἶχαν κτισθῇ μετὰξὺ ἄλλων καὶ οἱ ἑξῆς πόλεις τῆς ἀρχαιότητος: Μίλητος, Ἐφεσος, Πειραιεὺς, Ρόδος.

κτηρίου οἴκου τοῦ Ἀρ-
⁵ χαγγέλου Γαβρι-
 ἡλ, ἐπὶ Ἰωάννου
 καὶ Λεοντίου τῶν
 λογιωτάτων
 σχολαστικῶν
¹⁰ καὶ πατέρων.

+

».

Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ ἀναφέρεται στὴν πλακόστρωση τῆς Πλατείας, τῆς κειμένης ΒΑ. τῆς Ἀρκαδιανῆς ὁδοῦ. Ἐπίσης μνημονεύει «Εὐκτήριον οἶκον» τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ. Εἶναι ἀξιοσημείωτος ἡ τοιαύτη ἀναφορὰ, ἐπειδὴ ἐτέθη θέμα «Ἀγγελολατρείας» ἐνωρίτατα, μεταξὺ τῶν χριστιανῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας⁶⁶.

Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.

2. Ἐπιγραφὴ Β.

ΝΔ. τοῦ Θεάτρου τῆς Ἐφέσου καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτό, ἐπὶ μεγάλου σχήματος στήλης ἀπὸ λευκόχρωμο μάρμαρο, ὑπάρχει ἐγχάρακτη, μεγαλογράμματη ἐπιγραφὴ, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τέσσερις στίχους καὶ σὲ μεταγραφὴ ἔχει ὡς ἑξῆς:

«¹ Χριστια-

² νῶν βασιλέ-

³ ων κ(αὶ) πρασίνων

⁴ πολλὰ τὰ ἔτη».

Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ ἀναφέρεται στοὺς χριστιανοὺς βασιλεῖς, ἥτοι τοὺς αὐτοκράτορες τῶν Κωνσταντινουπόλεως καὶ στὴν παράταξη τῶν Πρασίνων. Ἡ φράση «πολλὰ τὰ ἔτη» ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν σημερινὴ φράση «Ζήτω». Ἡ ἐπιγραφὴ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 6ον αἰ. μ.Χ.

3. Ἐπιγραφὴ Γ.

Πλησίον τῆς προηγουμένης ἐπιγραφῆς καὶ ἐπὶ μεγάλου ἐπίσης μεγέθους μαρμαρέου, ὑπάρχει ἐγχάρακτη, μεγαλογράμματη ἐπιγραφὴ, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τρεῖς στίχους καὶ σὲ μεταγραφὴ ἔχει ὡς ἀκολούθως:

«¹ Εὐσεβῶν

66. Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιοι Θεόδωροι Ἀρχαγγέλου, σ. 46.

² βασιλέων
³ πολλὰ τὰ ἔτη + ».

Πρόκειται γιὰ συνήθεις κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ περίοδο ἐκφράσεις, πρὸς τιμὴν τῶν αὐτοκρατόρων, οἱ ὅποιοι χαρακτηρίζονται «εὐσεβεῖς», τὸ δὲ Παλάτιον «Ἱερὸν Παλάτιον».

4. Ἐπιγραφή Δ, βασιλικὴ Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου.

Ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀνεκτίσθη ριζικῶς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' (527-565 μ.Χ.). Τὸ Ἱερὸ Βῆμα τῆς βασιλικῆς αὐτῆς περιωρίζετο στὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροσχήμου ναοῦ καὶ ἐχωρίζετο τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ μαρμάρينو τέμπλον.

Ὑψηλοί, κυλινδρικοί, ἀρράβδωτοι, μαρμάρινοι κίονες, στηριζόμενοι σὲ βάσεις καὶ φέροντες κιονόκρανα, ἐστήριζαν μαρμάρينو ἐπιστήλιο, κοσμούμενο μὲ πλούσιο ἀνάγλυφο διάκοσμο. Ἐπὶ τοῦ ἐπιστηλίου ὑπῆρχε μεγαλογράμματῃ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία διατηρεῖται ἐν μέρει. Τὰ διατηρούμενα τμήματα αὐτῆς μεταγράφονται ὡς ἑξῆς:

«[τοὺς]ς ἱερεῖς αὐτῆς ἐνδύσο [σωτηρίαν καὶ οἱ ὅσιοι] αὐτῆς ἀγαλλιάσει ἀγαλλιᾶσονται⁶⁷. εὐλογήσω [αὐ]τούς...».

Β) Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἐφέσου (Selçuk).

Ἡ πλειονότητα τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων τῶν φυλασσομένων καὶ τῶν ἐκτιθεμένων στὸ Μουσεῖον τῆς Ἐφέσου, τὸ ὁποῖο εὐρίσκεται στὸν σημερινὸν οἰκισμὸν Selçuk (πρώην Ayasoluk) προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ὅμως καὶ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ περίοδο δὲν εἶναι λίγα καὶ κέκτνται μεγάλη σπουδαιότητα. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἑξῆς:

1. Μαρμαρινὴ παλαιοχριστιανικὴ κολυμβήθρα.

Πρόκειται γιὰ κολυμβήθρα ἐκ λευκοῦ, λεπτοκόκκου, ἀρίστης ποιότητος μαρμαρου, σὲ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ. Ἐκάστη κεραία τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας περατοῦται σὲ μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα, ὥστε ἡ κολυμβήθρα νὰ λαμβάνει σχῆμα τετράφυλλον.

Ἐπὶ τοῦ χεῖλους τῆς κολυμβήθρας ὑπάρχει μεγαλογράμματῃ, ἐγχαράκτη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία σὲ μεταγραφὴ ἔχει ὡς ἀκολούθως:

« + Ὑπὲρ εὐχῆς, οὗ οἶδεν ὁ Θεός τὸ ὄνομα ».

67. Ψαλμὸς 131, 16. Πρβλ. Γ. Σωτηρίου, Ἀρχαιολογία, σ. 364.

Ἡ κολυμβήθρα αὐτὴ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὸς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. καὶ θὰ ἔκειτο στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου παλαιοχριστιανικοῦ βαπτιστηρίου.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μὴ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ χορηγοῦ τῆς κολυμβήθρας, ἀπὸ λόγους χριστιανικῆς ταπεινοφροσύνης. Τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφὲς ἐπὶ κολυμβήθρων, ὅπως π.χ. σὲ ἐπίσης σταυρικὴ, μαρμαρίνη κολυμβήθρα, κειμένη στὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Μεσσαναγροῦ Ρόδου⁶⁸.

2. Σαρκοφάγος Ἐλπιδιανοῦ.

Στὴν αὐλὴ τοῦ Μουσείου τοῦ Selçuk, κεῖται μαρμαρίνη, παλαιοχριστιανικὴ σαρκοφάγος, κιβωτιόσχημος, φέρουσα σαμαρωτὸ κάλυμμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ Χριστόγραμμα καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τὰ ἀποκαλυπτικὰ γράμματα «Α — Ω»⁶⁹. Κάτωθεν τοῦ Χριστογράφου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

*«Αὕτη ἡ σορὸς Ἐλπιδιανοῦ
οἰκοδόμου».*

Ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ θανόντος, καθὼς καὶ τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ.

Σχετικὰ μὲ τὴν χρῆση τῶν σαρκοφάγων παρατηρεῖται τὰ ἑξῆς: στὴν Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία συνηθίζετο κατὰ τὸν 1ον καὶ 2ον αἰ. μ.Χ. ἡ καύση τῶν νεκρῶν, ἡ τοποθέτηση τῶν λειψάνων (σποδοῦ καὶ τεμαχίων ὀστέων, μὴ ἀπανθρακωθέντων) ἐντὸς «*τεφροδόχων καλπῶν*» καὶ ὁ ἐνταφιασμός των. Τοῦτο ἐγίνετο γιὰ λόγους ὑγιεινῆς, ἐξοικονομήσεως χώρου στὰ Κοιμητήρια, θρησκευτικούς, ψυχολογικούς κ.λπ.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. παρατηρεῖται μία ἀλλαγὴ στὸ ἔθιμο τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν, ἀπὸ ἄγνωστες μέχρι σήμερα αἰτίες. Ἀντὶ τῆς καύσεως συνηθίζεται ὁ ἐνταφιασμός τῆς σοροῦ τοῦ θανόντος. Πλούσιες οἰκογένειες, οἱ ὁποῖες εἶχαν τὴν οἰκονομικὴ ἄνεση, παρήγγελλαν σαρκοφάγους καὶ ἐνεταφίαζαν ἐντὸς αὐτῶν τοὺς νεκρούς των. Οἱ σαρκοφάγοι αὐτεῖς ἀποτελοῦντο ἀπὸ λίθον —κατὰ προτίμησιν μάρμαρο— καὶ ἐκοσμοῦντο μὲ ἀνάγλυφα. Τὸ εἶδος αὐτῶν τῶν σαρκοφάγων ἐγνώρισε εὐρύτατη διάδοσιν σὲ ὁλόκληρην τὴν Ρωμαϊκὴν Αὐτοκρατορίαν.

68. Ἰ. Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου», *ABME*, τ. 6 (1948), σ. 38-39, εἰκ. 33. Ἰ. Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς Μεσσαναγροῦ Ρόδου», *AAA*, τ. XIII, τεῦχος 2 (Ἀθῆναι 1982), σ. 218.

69. *Αποκ.* 1, 8: «Ἐγὼ εἰμι τὸ Α καὶ τὸ Ω, λέγει κύριος ὁ Θεός, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ὁ παντοκράτωρ».

Κέντρα παραγωγής σαρκοφάγων ἦσαν: ἡ Ρώμη, ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν, τὸ Δοκίμειον τῆς Φρυγίας (δυτικὴ Τουρκία) κ.ά. Ἐπίσης ὑπῆρχαν σὲ πολλὰς Ἐπαρχίες τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τοπικὰ Ἐργαστήρια παραγωγῆς σαρκοφάγων.

Στὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ στὸ Δοκίμειον τῆς Φρυγίας ἐσταμάτησε ἡ παραγωγὴ σαρκοφάγων περὶ τὸ ἔτος 260/270 μ.Χ. Ἀπὸ τὰ σπουδαῖα αὐτὰ κέντρα δὲν γνωρίζουμε χριστιανικὰ σαρκοφάγους.

Γενικὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν σωζομένων παλαιοχριστιανικῶν σαρκοφάγων σὲ ὅλον τὸν κόσμον σήμερα εἶναι περιορισμένος. Σαρκοφάγοι τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου διατηροῦνται, στὴν Ρώμη, τὴν Ραβέννα, τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ σὲ ὠρισμένες Ἐπαρχίες τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως: στὴν Ἰταλία, Γαλλία, Γερμανία, Ἰσπανία, Βόρεια Ἀφρική, τὰ Βαλκάνια, τὴν Μικρὰ Ἀσία, τὴν Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη⁷⁰.

Ὁρισμένες ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὰς σαρκοφάγους, ποὺ διατηροῦνται μέχρι σήμερα κατεσκευάσθησαν ἐξ ἀρχῆς γιὰ ἐθνικοὺς καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ἀργότερα ἀπὸ χριστιανοὺς, ἐνῶ ἄλλες κατεσκευάσθησαν ἐξ ἀρχῆς γιὰ χριστιανοὺς πελάτες. Ἄλλες προέρχονται ἀπὸ τὴν πρὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἐποχὴν καὶ ἄλλες ἀπὸ τὴν μετὰ αὐτόν.

Γ) Μουσεῖο Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Βιέννης – Ἀρχαιολογικὴ Συλλογή.

Στὸ Μουσεῖο Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Βιέννης καὶ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ αὐτοῦ, φυλάσσονται πολυάριθμα ἀντικείμενα παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ὠρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἐφεσον καὶ μεταφέρθησαν στὴν Βιέννη στὶς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ αἰ. μ.Χ. Μεταξὺ τῶν εὗρημάτων αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἑξῆς:

1. Χάλκινος σταυρὸς λιτανείας.

Πρόκειται γιὰ χάλκινον σταυρὸν μετρίου μεγέθους, οἱ κεραῖες τοῦ ὁποίου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα καὶ καταλήγουν σὲ σταγόνες. Διατηροῦνται οἱ τρεῖς κεραῖες, ἥτοι: ἡ ἄνω, ἡ δεξιὰ καὶ ἡ ἀριστερά, ἐνῶ ἐλλεῖπει ἡ κάτω κεραία, ἡ ὁποία ἔχει ἀποτμηθῇ ἀπὸ παλαιῶν χρόνων.

Ἡ κυρία ὀψη τοῦ σταυροῦ κοσμεῖται μὲ ἐγγάρακτες παραστάσεις

70. G. Koch, *Frühchristliche Kunst*, σ. 103 κ.έ.

καὶ φέρει ἐπίσης ἐγγάρακτες ἐπιγραφές. Στὸ κέντρο τοῦ σταυροῦ παρίσταται ὁλόσωμος, ὄρθια, μετωπική, ἢ Θεοτόκος. Ἐνωθεν αὐτῆς ὑπάρχει ἡ ἐγγάρακτη, μεγαλογράμματη, τρίστιχη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία σὲ μεταγραφή ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Θεοτόκε

βοήθη.

Μή(τη)ρ Θ(εο)οῦ».

Ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, παρίσταται ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ὁλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός. Ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ ΠΑΥΛΟΣ».

Δεξιά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, εἰκονίζεται ὁ Ἀπόστολος Πέτρος, ὁλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός. Ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ ΠΕΤΡΟΣ».

Στὰ ἄκρα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ καὶ ἐντὸς στηθαρίων, εἰκονίζοντο οἱ τέσσερις Εὐαγγελιστὲς ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηροῦνται οἱ δύο, ἥτοι:

α) Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος.

Στὸ ἄκρον τῆς ἄνω κεραίας τοῦ σταυροῦ εἶναι προσηρτημένο στηθάριο, μὲ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου. Ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ ΜΑΤΘΑΙ[ΟΣ]».

β) Εὐαγγελιστὴς Λουκάς.

Στὸ ἄκρο τῆς ἀριστερῆς, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, κεραίας τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἐντὸς στηθαρίου ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκάς. Ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ ΛΟΥΚΑΣ».

Στὸ ἄκρο τῆς δεξιᾶς κεραίας τοῦ σταυροῦ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, εἰκονίζετο πιθανώτατα ὁ Εὐαγγελιστὴς Μάρκος, ἐνῶ στὴν κάτω κεραία, θὰ εἰκονίζετο ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης.

Ἡ κάτω κεραία τοῦ σταυροῦ ἔφερε ὀξεῖα ἀπόληξη, ἡ ὁποία ἐστηρίζετο σὲ ξύλινο, ἐπιμήκη κοντόν, χρησιμεύοντα γιὰ νὰ φέρεται ὁ ὀσταυρός, κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἐκκλησιαστικῶν πομπῶν καὶ λιτανειῶν.

Ὁ χάλκινος αὐτὸς σταυρὸς προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἐφεσο⁷¹ καὶ χρονολογεῖται πιθανῶς στὸν δον αἰ. μ.Χ.⁷²

71. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν συνάδελφο κ. Manuela Laubenberger, τοῦ Μουσείου Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Βιέννης, ἡ ὁποία εἶχε τὴν εὐγενή καλωσύνη νὰ μοῦ δώσῃ σχετικὲς πληροφορίες.

72. Στὸν Μεσαναγρὸ τῆς νήσου Ρόδου καὶ ὑπὸ τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, κεῖνται τὰ λείψανα μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τὴν ὁποίαν ἀνέσκαψε

2. Χάλκινος ζυγός.

Πρόκειται για φορητό, χάλκινο ζυγό, αποτελούμενον ἀπὸ ὀριζόντιο στέλεχος, ἀλυσίδες καὶ λαβὲς ἀναρτήσεως. Ἐπὶ τοῦ ὀριζοντίου στελέχους ὑπάρχει ἐγγράρακτη, μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία σὲ μεταγραφὴ ἔχει ὡς ἑξῆς: «+Κάρπου+». Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου τοῦ ζυγοῦ⁷³. Ὁ ζυγὸς προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν βον αἰ. μ.Χ.

ZUSAMMENFASSUNG

Vom 12. bis 18. November 1995 hat in Wien (Österreich) das Internationale Symposion: «100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos» stattgefunden. Organisator war das Österreichische Archäologische Institut, das auch Hauptträger der Ausgrabungen und sonstigen Forschungen in Ephesos und Umgebung ist.

Ephesos liegt an der Ägäisküste ca. 70 km südlich von Smyrna (Izmir) und etwas nördlich der Insel Samos. Die ältesten Siedlungsplätze im ephesischen Raum stammen aus dem 5.-3. Jahrtausend v. Chr. Während der Ionischen Wanderung im 11. Jh. v. Chr. führte der athenische Prinz Androklos Siedler in den Kaystros-Golf, wo der Ort Korressos, bis dahin von den Karern bewohnt, in Besitz genommen wurde.

Der älteste, bis heute bekannte Kultort im Bezirk des Artemision von Ephesos wird in das 9. Jh. v. Chr. datiert. In der zweiten Hälfte des 7. Jh. v. Chr. stiftete der Tyrann Pythagoras der Artemis Ephesia einen Tempel. Um das Jahr 560 v. Chr. wurde das archaische Artemision, unter Mitwirkung des Königs Kroisos, gebaut.

Während der Jahre 319-281 v. Chr. stand Ephesos unter mehrmals wechselnder Herrschaft. Dann fand die Neugründung der Stadt, unter dem Namen «Arsinoeia», durch König Lysimachos, statt. Im Jahr 133 v. Chr. vermachte Attalos III. per Testament das Reich von Pergamon den Römern. Ephesos wurde Hauptstadt der römischen Provinz Asien.

πρὸ ἐτῶν ὃ ὑπογραφόμενος. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀνευρέθη ἐπίσης χάλκινος σταυρός, φέρων ἐγγράρακτες παραστάσεις καὶ ἐπιγραφές, χρονολογούμενος στὸν βον αἰ. μ.Χ. Ἰ. Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς Μεσσαναγοῦ Ρόδου», ΑΑΑ, τόμ. XIII, τεύχ. 2 (Ἀθήναι 1982), σ. 218 καὶ σ. 222, εἰκ. 10.

73. Πρβλ. Β' Τιμόθ. 4, 13: «...ἐν Τρωάδι παρὰ Κάρπῳ...». Τὸ ὄνομα «Κάρπος» εἶναι σύνηθες κατὰ τὴν ἐλληνορωμαϊκὴν ἐποχὴν καὶ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ἀπαντᾷ δὲ καὶ σὲ ἄλλες ἐπιγραφὰς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου.

Ein schweres Erdbeben suchte Ephesos im Jahr 262/263 n.Chr. heim, die Stadt und das Artemision wurden zerstört, Plünderungen durch die Goten folgten. Im Jahr 654/655 n.Chr. fand ein erster Angriff der Araber unter Muawija statt. Im 12. Jh. n.Chr. wurde Ephesos durch die Türken zerstört.

Sehr früh hat das Christentum in Ephesos Fuß gefaßt. Dort hatten der Apostel Paulus, der Evangelist Johannes der Theologe und andere gearbeitet und die erste christliche Gemeinde organisiert. Dort hat Johannes der Theologe die letzten Jahren seines Lebens verbracht; er ist dort gestorben und begraben worden.

Während der letzten 100 Jahre (1895-1995) wurden durch die Ausgrabungen des Österreichischen Archäologischen Instituts, in Zusammenarbeit mit türkischen Wissenschaftlern, viele Monumente und große Teile der antiken Stadt Ephesos ans Licht gebracht. Sie wurden erforscht, publiziert und einige davon restauriert oder neu aufgebaut.

Wichtige christliche Monumente der Stadt Ephesos sind folgende:

1. Die große Gottesmutterkirche, in der das dritte Ökumenisches Konzil (Ephesos, 431 n.Chr.) tagte.
2. Der Bischofspalast, der in der Nähe der Marienkirche liegt.
3. Ein byzantinischer Palast.
4. Die Basilika des Heiligen Johannes Theologos (Ayasoluk).
5. Das Ostgymnasium, auf dessen Ruinen eine frühchristliche Basilika (Friedhofskirche) gebaut wurde.
6. Das Artemision von Ephesos, das zu einer frühchristlichen Kirche, wahrscheinlich der Gottesmutter geweiht, umgebaut wurde.
7. Ein byzantisches Kloster (?), westlich der Basilika des Heiligen Johannes Theologos, in der Nähe der Isa bey-Moschee.
8. Das Haus der Gottesmutter (Maryemana Evi).
9. Die Höhle der Sieben Heiligen Schläfer.
10. Die Höhle und das Gefängnis des Apostel Paulus.

Als wichtiger Fund von Ephesos gilt eine Inschrift, die heute im «*Ephesos Museum*» von Wien aufbewahrt wird; sie trägt den Text des «*Briefwechsels*» zwischen Abgar, dem König von Edessa (Mesopotamien) und Jesus Christus.

Es trafen sich in Wien während des Internationalen Symposions über 300 Wissenschaftler, aus 22 Ländern der Welt; es wurden über 110 Referate und Vorträge gehalten; Es wurden schon die Zusammenfassungen der Referate publiziert und es werden die Akten des Symposions demnächst erscheinen.